

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 44, Αρ. 1 (2018)

Συγκρουσιακός και εκλογικός κύκλος στην Ελλάδα της κρίσης

Νίκος Σερντεδάκις, Μυρσίνη Κουφίδη

doi: [10.12681/hpsa.15919](https://doi.org/10.12681/hpsa.15919)

Copyright © 2018, Νίκος Σερντεδάκις, Μυρσίνη Κουφίδη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σερντεδάκις Ν., & Κουφίδη Μ. (2018). Συγκρουσιακός και εκλογικός κύκλος στην Ελλάδα της κρίσης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 44(1), 7–30. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15919>

Συγκρουσιακός και εκλογικός κύκλος στην Ελλάδα της κρίσης

Νίκος Σερντεδάκης* και Μυρσίνη Κουφίδη**

Περίληψη

Η συσχέτιση των εκλογικών με τους συγκρουσιακούς κύκλους, παρά την αλματώδη ανάπτυξη του πεδίου μελέτης της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων, παραμένει σχετικά παραμελημένη στη σύγχρονη βιβλιογραφία. Στο κείμενό μας επιχειρούμε να αναδείξουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του νέου κύκλου διαμαρτυρίας που ανοίγει στην Ελλάδα από το 2010 και εξής. Προτείνουμε ένα νέο σχήμα κατανόησης της κορύφωσης της διαμαρτυρίας κατά τις κινητοποιήσεις των πλατειών, υποδεικνύοντας μια τετραμερή διαίρεση εντός τους, έναντι άλλων προσεγγίσεων που τείνουν προς μια διχοτομική τους πρόσληψη. Παράλληλα, εντοπίζουμε δύο διακριτές φάσεις του σύγχρονου συγκρουσιακού κύκλου: μια αρχική φάση κορύφωσης, με κυρίαρχη θεματολογία την εναντίωση στα μνημόνια, και μια επόμενη φάση σχετικής κάμψης, με την ανάπτυξη αιτημάτων εστιασμένων σε θέματα δημοκρατίας, αντιρατσιστικής και αντιφασιστικής δράσης, αλλά και εναλλακτικών εγχειρημάτων. Καταληκτικά, υποδεικνύουμε τη στενή σχέση των κύκλων διαμαρτυρίας και των εκλογικών κύκλων ως απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της αλλαγής των «εκλογικών καθεστώτων» στην Ελλάδα και ιδιαίτερα για την ανάγνωση των πρόσφατων τάσεων ρευστοποίησης του κομματικού μας συστήματος.

Λέξεις κλειδιά

Συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα, συγκρουσιακός κύκλος, εκλογικός κύκλος, εκλογικά καθεστώτα.

---

* Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

** Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

✉ serntedn@uoc.gr / myrsinhk@yahoo.com

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι ραγδαίες αλλαγές που ακολούθησαν την έναρξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης μετά το 2008, η επακόλουθη οικονομική ύφεση, ειδικότερα η κρίση χρέους, η ένταση της συλλογικής δράσης και οι πολιτικοί κραδασμοί στον Ευρωπαϊκό Νότο, θέτουν νέες προκλήσεις για τους/ις ερευνητές/ήτριες της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων: προκλήσεις τόσο στο ερευνητικό επίπεδο, όσο και στο πεδίο της θεωρίας. Σ' αυτό το περιβάλλον, με την πάροδο του χρόνου πληθαίνουν οι δημοσιεύσεις για την ελληνική κοινωνία και οικονομία, όπως επίσης και οι μελέτες για τη συλλογική δράση που πυροδοτήθηκε από την αιφνίδια εφαρμογή ακραίων νεοφιλελεύθερων πολιτικών.

Στο κείμενο αυτό θα επιχειρήσουμε να αναπτύξουμε έναν προβληματισμό, μια σειρά από σκέψεις και υποθέσεις εργασίας, εστιάζοντας στα χαρακτηριστικά της διαμαρτυρίας στην Ελλάδα από το 2009 έως το 2013. Η ανάπτυξη αυτών των πρώτων σκέψεων στηρίζεται σε έρευνα των φοιτητών/ριών του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, η οποία έλαβε χώρα στο πλαίσιο ενός δισεξαμηνιαίου σεμιναρίου. Οι φοιτητές/ήτριες κατέγραψαν κυρίως τα δημοσιεύματα της εφημερίδας «Η Ελευθεροτυπία», όπως επιπλέον και δημοσιεύματα από άλλες πηγές σχετικά με τα γεγονότα διαμαρτυρίας των ετών 2009 - 2013, σύμφωνα με τη μεθοδολογία της έρευνας για τα γεγονότα διαμαρτυρίας (Σερντεδάκις 2011).¹

Εξετάζοντας τα επιμέρους γεγονότα διαμαρτυρίας της μελετώμενης περιόδου ως μέρη ενός νέου συγκρουσιακού κύκλου διακρίνουμε σημαντικές τροποποιήσεις κατά την εξέλιξή του και ειδικότερα προτείνουμε την κατανόηση και την ερμηνεία του με αναφορά στη φάση κορύφωσης και στη φάση της διαφαινόμενης απαρχής της υποχώρησής του. Όπως υποστηρίζουμε, ως κορύφωση του συγκρουσιακού κύκλου μπορούν να θεωρηθούν οι δίμηνες μαζικές κινητοποιήσεις στις πλατείες των μεγάλων πόλεων, με την πλατεία Συντάγματος να διαδραματίζει τον σημαντικότερο ρόλο, τόσο ως προς τις μορφές, όσο και ως προς τα περιεχόμενα της διαμαρτυρίας. Στη βάση αυτού του δεδομένου, αντλώντας από δευτερογενείς πηγές και σχετικά ποιοτικά δεδομένα προτείνουμε ένα νέο σχήμα κατανόησης της πολυπλοκότητας του φαινομένου των «αγανακτισμένων» στην πλατεία Συντάγματος, το οποίο έχει την πρόθεση να υπερβεί την μάλλον περιγραφική χωρική διαφοροποίηση ανάμεσα στην «κάτω» και την «πάνω πλατεία».

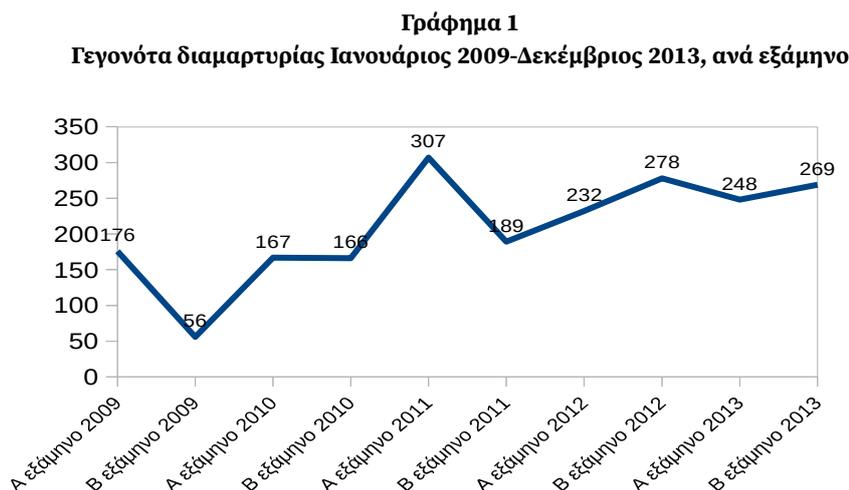
Ενεργοποιώντας τη διάκριση ανάμεσα σε φαινόμενα συνάθροισης και φαινόμενα της συλλογικής δράσης προτείνουμε ένα τετραμερές σχήμα για την κατανόηση της καμπάνιας των Ελλή-

¹ Τα δεδομένα του έτους 2012 έχουν αντληθεί από την πτυχιακή εργασία της συναδέλφου Βάσιας Παπαγεωργίου, η οποία λόγω της παύσης έκδοσης της Ελευθεροτυπίας εκείνο το έτος συγκέντρωσε τα δεδομένα της από το ηλεκτρονικό αρχείο της εφημερίδας «Η ΑΥΓΗ» και τον ιστότοπο του TVXS. Για τις ανάγκες, στοιχειώδους έστω, σύγκρισης σχετικά με την προ-μνημονιακή διαμαρτυρία αντλήσαμε επίσης δεδομένα από την πτυχιακή εργασία της συναδέλφου Σοφίας Καρύκα για τα γεγονότα διαμαρτυρίας του 2009. Όλα τα δεδομένα επανελέγχθηκαν από την Μυρσίνη Κουφίδη για τη διόρθωση πιθανών λαθών και επαναλήψεων κατά τις αρχικές εγγραφές. Οι φοιτητές/ήτριες που συμμετείχαν στην αποδελτίωση των εφημερίδων, τη διαμόρφωση ειδικών καρτελών για κάθε γεγονός διαμαρτυρίας και την εισαγωγή τους σε στατική βάση δεδομένων είναι, αλφαβητικά, οι: Αγγελάκης Αλέξανδρος, Αρβανιτάκης Μιχαήλ, Δανά Γεωργία Άννα, Διακουμάκη Ειρήνη, Ζωγράφου Μαρία, Θεοδωράκη Βασιλική, Θεοδωρίδη Ελευθερία, Καραγρηγορίου Γρηγόριος, Καρύκα Σοφία, Κογκάκης Κωνσταντίνος, Κουφίδη Μυρσίνη, Κωστομοίρη Χριστίνα, Λαμπράκη Καλλιόπη, Λίτινας Χρήστος, Μανάκου Παρασκευή, Μιχαλά Ειρήνη, Μπιλιμέζη Γεωργία, Ναζάρε Αναστασία, Νάζου Αικατερίνη, Πρίφτης Παρασκευάς, Ρούσσου Μαρία, Σουλιώτη Ανθούλα, Στάθη Αικατερίνη, Στεφανουδάκη Μαρία-Βασιλεία, Ταβουλάρης Γεώργιος, Τζιβελοπούλου Άρτεμις, Τσιουμπρή Ελεωνόρα.

νων «αγανακτισμένων», το οποίο πιθανώς εξηγεί και τους λόγους που οδήγησαν στη γρήγορη εξάντλησή της. Στο τελευταίο μέρος του κειμένου στρέφουμε την προσοχή μας στα αποτελέσματα της συλλογικής δράσης και τη διαφαινόμενη τάση μετατόπισης της διαμαρτυρίας προς τη θεσμική πολιτική. Τούτη η μετακένωση προς τη θεσμική πολιτική μας οδηγεί στη διατύπωση ενός ευρύτερου επιχειρήματος γύρω από την επενέργεια των συγκρουσιακών κύκλων στα «εκλογικά καθεστώτα», όπως αυτά διαμορφώνονται στην Ελλάδα από το τέλος του εμφυλίου πολέμου μέχρι σήμερα.

2. Ο ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ

Λόγω του μεγάλου όγκου των δεδομένων, η επεξεργασία των οποίων βρίσκεται σε εξέλιξη, αρχικά επιχειρούμε να σκιαγραφήσουμε τις πρώτες ενδείξεις που προκύπτουν από την κύμανση των γεγονότων διαμαρτυρίας στα πέντε αυτά έτη, και επί αυτών των αρχικών ευρημάτων αρθρώνουμε την επιχειρηματολογία μας. Όπως προκύπτει από τα πρώτα δεδομένα, στην Ελλάδα καταγράφεται αργή αύξηση των γεγονότων διαμαρτυρίας από τις αρχές του 2010, με αυξητικές τάσεις το 2011. Τον επόμενο χρόνο, παρά την παρατεταμένη εκλογική περίοδο του Μαΐου και του Ιουνίου 2012, σημειώνεται μια σταθεροποίηση του όγκου των γεγονότων διαμαρτυρίας. Τέλος, το 2013, παρά την ευρύτερη αίσθηση που έχει διαμορφωθεί σχετικά με την κάμψη της διαμαρτυρίας, τούτη εκδηλώνεται, τουλάχιστον ποσοτικά, στα ίδια επίπεδα.² Πρόκειται για ένα μάλλον αναπάντεχο δεδομένο, το οποίο θα αξιοποιήσουμε κατά την ανάλυσή μας.

² Τούτο το δεδομένο επιβεβαιώνεται επιπλέον από αρχείο της Ελληνικής Αστυνομίας που έχει δοθεί σε ερευνητές οι οποίοι αιτήθηκαν την παραχώρησή του (Karyotis and Rüdig, 2017), με όλες βέβαια τις επιφυλάξεις που μπορούν να εγερθούν γύρω από τη μεθοδολογία συλλογής τέτοιων δεδομένων από τις ελληνικές αρχές ασφαλείας. Η ίδια περίπτωση εικόνα προκύπτει από την καταγραφή των απεργιών στην Ελλάδα, ανάμεσα στο 2011 και το 2014, με εντοπιζόμενη κορύφωση των απεργιών κατά τα έτη 2012 και 2013 και με μικρή πτώση το 2014 (Παπανικολόπουλος 2015: 27-35).

Από μια πρώτη ανάγνωση των δεδομένων προκύπτει το ερώτημα για το κατά πόσο μπορούμε να ισχυριστούμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα κύκλο διαμαρτυρίας, σύμφωνα με την κυρίαρχη προσέγγιση στο πεδίο της συγκρουσιακής πολιτικής, ο οποίος, ποσοτικά τουλάχιστον, μέχρι το τέλος του 2013 βρισκόταν ακόμη στην ανοδική του φάση. Ένα δεύτερο ερώτημα, στο οποίο θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε, αφορά στα κρίσιμα γεγονότα διαμαρτυρίας της περιόδου, στο ιδιαίτερο περιεχόμενό τους και στη μετασχηματιστική δυναμική τους (Sewell, 2013) για την ευρύτερη κοινωνία. Συνοδευτικά, θα προσπαθήσουμε να διακρίνουμε ανάμεσα σε δύο διακριτές φάσεις της διαμαρτυρίας εντός του νέου συγκρουσιακού κύκλου. Τέλος, ένα τελευταίο ερώτημα αφορά στις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους συγκρουσιακούς και τους εκλογικούς κύκλους στην Ελλάδα και τις μεταξύ τους στενές, όπως θα υποστηρίξουμε, σχέσεις.

Η κυρίαρχη προσέγγιση για τους κύκλους διαμαρτυρίας στο πεδίο της συγκρουσιακής πολιτικής διατυπώνεται από τον Sidney Tarrow, ο οποίος υποδεικνύει ότι η κατηγοριοποίηση μιας περιόδου συλλογικής δράσης ως διακριτού συγκρουσιακού κύκλου προκύπτει εφόσον παρατηρείται μια φάση εντεινόμενου ανταγωνισμού σε όλο σχεδόν το εύρος ενός κοινωνικού σχηματισμού. Η γρήγορη διάχυση της συλλογικής δράσης από κοινωνικές ομάδες και κοινωνικές κατηγορίες περισσότερο εξοικειωμένες στη γρήγορη είσοδό τους στο πεδίο των διεκδικητικών αγώνων σε τομείς και ομάδες που επιδεικνύουν μια μεγαλύτερη διστακτικότητα, η γρήγορη ανανέωση στις μορφές της διαμαρτυρίας, η διαμόρφωση νέων ή η τροποποίηση παλαιότερων νοηματικών πλαισιώσεων της συλλογικής δράσης και η πύκνωση των αλληλοδράσεων ανάμεσα στους διεκδικητές και τις αρχές αποτελούν επιπλέον κριτήρια για την κατανόηση μιας περιόδου με τους όρους που περιγράφει το εν λόγω θεωρητικό σχήμα (Tarrow 1998: 142; Σεφεριάδης 2006: 31-33; Psimitis 2011: 191-192).

Σ' ένα πρώτο περιγραφικό επίπεδο, το θεωρητικό σχήμα για την έναρξη ενός κύκλου διαμαρτυρίας σχεδόν ταυτόχρονα με την έναρξη της κρίσης χρέους φαίνεται να επιβεβαιώνεται.³ Στην Ελλάδα, με τις απαρχές της κρίσης, την υπογραφή του πρώτου μνημονίου και την εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων πολιτικών λιτότητας, εκδηλώθηκαν σημαντικοί αγώνες με πρωταγωνιστές εκείνες τις κοινωνικές ομάδες και κοινωνικές κατηγορίες που διέγνωσαν αρκετά γρήγορα τις διαφαινόμενες απειλές ως προς την απώλεια των κεκτημένων της μεταπολιτευτικής περιόδου. Οι κλασσικές διαμαρτυρίες και οι απεργιακοί αγώνες που οργανώθηκαν από τα συνδικάτα και υποστηρίχτηκαν από τα κόμματα και τις οργανώσεις της Αριστεράς γρήγορα τέθηκαν σε δεύτερο πλάνο από τη γεωγραφική διάχυση της διαμαρτυρίας, τις κινητοποιήσεις κοινωνικών και επαγγελματικών ομάδων που παλαιότερα σπάνια αναλάμβαναν το κόστος της συλλογικής δράσης, με κορύφωση τη σχεδόν καθολική εκδήλωση της αντίθεσης του πληθυσμού μέσα από την ενεργοποίηση ενός νέου ρεπερτορίου δράσης, εκείνο των πλατειών και των αγανακτισμένων.⁴

³ Παραμένει βέβαια ανοικτό το ερώτημα για το κατά πόσο θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 2008, τη νεανική εξέγερση με αφορμή τη δολοφονία του Αλέξη Γρηγορόπουλου, ως την αφετηριακή στιγμή του επερχόμενου κύκλου διαμαρτυρίας (βλ. Vradis and Dalakoglou, 2011), ως μια πρώτη ένδειξη της αύξουσας δυσφορίας μερίδων του πληθυσμού για τις συνθήκες ζωής που τους επιφυλάχθηκαν καθ' όλη την περίοδο του λεγόμενου εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας (για μια πρώτη, εν θερμώ, προσπάθεια κατανόησης της εξέγερσης του 2008 βλ., επίσης, Σερντεδάκης, 2008α).

⁴ Για τις πρώτες ενδείξεις της έναρξης του κύκλου διαμαρτυρίας βλ. Psimitis 2011, όπου εντοπίζονται επτά κρίσιμοι παράγοντες που επιβεβαιώνουν την εκκίνηση τούτου του κύκλου με την εφαρμογή των πολιτικών της λιτότητας

Τούτες οι διαπιστώσεις επιβεβαιώνονται από την «δικτυακή ανάλυση» των Diani & Kousis (2014) με ερευνητικό ερώτημα τη «διττότητα των αιτημάτων και των γεγονότων διαμαρτυρίας». Αναλύοντας τα μεγάλα γεγονότα διαμαρτυρίας της περιόδου 2010-2012 διαπιστώνουν τρεις αλληλοσυνδεόμενες, όμως επίσης διακριτές, φάσεις μαζικής λαϊκής κινητοποίησης σε τούτο το εναρκτήριο μέρος του συγκρουσιακού κύκλου διαμαρτυρίας. Όπως προκύπτει από την ανάλυση, στην πρώτη φάση της περιοδολόγησης που εισηγούνται (Φεβρουάριος 2010-Φεβρουάριος 2011) εκκινεί ένα σχετικά ογκώδες απεργιακό κύμα εναντίωσης στο πρώτο μνημόνιο, στα «μέτρα σταθεροποίησης» και λιτότητας που επιβάλλει στο ελληνικό κοινοβούλιο η τρόικα. Τούτη η φάση φαίνεται να χαρακτηρίζεται από τη ριζοσπαστικοποίηση της διαμαρτυρίας, όπως επίσης και από την έντονη καταστολή, ενώ ως κυριότεροι οργανωτές των ποικίλων γεγονότων υποδεικνύονται οι μεγάλες τριτοβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις. Η δεύτερη φάση (Μάρτιος 2011-Φεβρουάριος 2012) φέρει ως χαρακτηριστικό την κορύφωση των συλλογικών δράσεων, η οποία όμως τώρα διακρίνεται από την «ετερογένεια των αιτημάτων» και των οργανωτών της διαμαρτυρίας. Καταλυτική στη δεύτερη αυτή φάση είναι η εκδήλωση των κινητοποιήσεων στις πλατείες όλης της χώρας, προεξάρχουσας της πλατείας Συντάγματος, των εσωτερικών της διαιρέσεων και της ποικιλίας των μετεχόντων στις μεγάλες συνάξεις που έλαβαν χώρα από τον Μάιο έως τις αρχές Ιουλίου του 2011 (Diani & Kousis, 2014: 395-396). Τέλος, κατά την τρίτη φάση (Μάρτιος 2012-Δεκέμβριος 2012) εικάζεται ότι με την υποχώρηση της κινητοποίησης των πλατειών καταγράφεται μια συνολικότερη απομαζικοποίηση της αντιμνημονιακής διαμαρτυρίας, με την έμφαση τώρα να μετακινείται στις «ειδικότερες επιπτώσεις των διάφορων πακέτων μέτρων αντιμετώπισης της κρίσης που επιβλήθηκαν από την τρόικα και την Ευρωπαϊκή Ένωση» (Diani & Kousis, 2014: 399 και 396-397). Η σε βάθος ανάλυση και ο εντοπισμός των ιδιαίτερων μετατοπίσεων των αιτημάτων κατά τη μελετώμενη περίοδο, ωστόσο, δεν αναιρεί την παρατήρηση των συγγραφέων για την κοινή τους αφετηρία και στόχευση. Όπως υποστηρίζουν: «[...] τα δεδομένα υποδεικνύουν μια ουσιαστική συνέχεια στο εύρος των πακέτων αιτημάτων (agendas) ανάμεσα στα διαφορετικά συγκρουσιακά επεισόδια». (Diani and Kousis, 2014: 393).

Εκτός από την παραπάνω αναλυτική καταγραφή των επιμέρους χαρακτηριστικών της εναρκτήριας περιόδου της διαμαρτυρίας, και παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις των συγκυριακών αιχμών και αιτημάτων της, για την πληρέστερη κατανόηση του «ρυθμού της συλλογικής δράσης» εντός του συγκρουσιακού κύκλου, οφείλουμε επιπρόσθετα να συνυπολογίσουμε κρίσιμους ενδείκτες, οι οποίοι είναι σε θέση να φωτίσουν πληρέστερα την ενδογενή δυναμική και τάση του. Ως τέτοιους κρίσιμους ενδείκτες θεωρούμε: α) τη συχνότητα εμφάνισης γεγονότων διαμαρτυρίας τα οποία χαρακτηρίζονται από υψηλό μετασχηματιστικό δυναμικό (Sewell, 2013)⁵, β) συνακόλουθα, το μεταβαλλόμενο περιεχόμενο των νοηματικών πλαισιώσεων (collec-

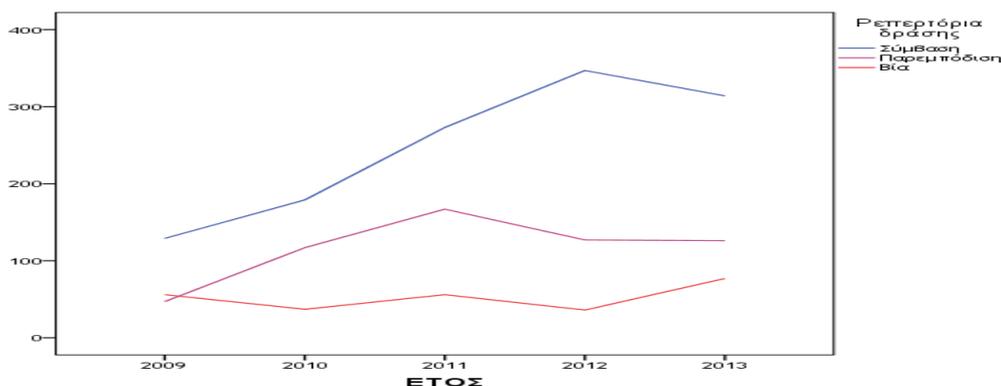
στο πλαίσιο του πρώτου μνημονίου και την έναρξη της κηδεμονίας της χώρας από την τρόικα.

⁵ Ο William Sewell (2013) σε κείμενά του που έχουν συγκεντρωθεί στον τόμο *Οι Λογικές της Ιστορίας*, ανασυγκροτώντας τις κλασικές μελέτες των Wallerstein, Tilly και Skocpol, όπως επίσης και την εννοιολόγηση των συμβάντων, της μέσης και της μακράς διάρκειας στο έργο του Braudel, υποστηρίζει την ανάγκη διάκρισης ανάμεσα σε «συμβάντα» και «γεγονότα». Τα «συμβάντα» συνιστούν στιγμές αναπαραγωγής της θεσμισμένης πραγματικότητας, ενώ αντιθέτως τα «γεγονότα» αντιπροσωπεύουν στιγμές που μετασχηματίζουν τα νοήματα που επενδύονται στην κοινωνική πραγματικότητα και αναδιατάσσουν ποικίλες όψεις του κοινωνικού βίου.

tive action frames)⁶ σε αυτές στιγμές της κορύφωσης της διαμαρτυρίας και γ) την τροποποίηση των ρεπερτορίων της συλλογικής δράσης στη χρονική έκταση του συγκρουσιακού κύκλου.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, παρά την ένδειξη των δεδομένων που συλλέξαμε σχετικά με την εξέλιξη των γεγονότων διαμαρτυρίας και την ποσοτική σταθερότητά τους στον χρόνο, για την κατανόηση του συγκρουσιακού κύκλου οφείλουμε να σημειώσουμε μια τάση μείωσης της δυναμικής ή της εμβέλειάς της συλλογικής δράσης και την απουσία γεγονότων ικανών να προκαλέσουν ρωγμές στην εφαρμογή των πολιτικών της λιτότητας (Simiti 2014: 15), ιδιαίτερα μετά την κορύφωση των μαζικών κινητοποιήσεων κατά το 2011. Στην εξέλιξη του συγκρουσιακού κύκλου, εξαίρεση θα αποτελέσουν οι διαμαρτυρίες για την παύση λειτουργίας της Εθνικής Ραδιο-Τηλεόρασης τον Ιούνιο του 2013 και οι δυναμικές αντιφασιστικές κινητοποιήσεις μετά την δολοφονία του Παύλου Φύσσα τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους από τους ναζί της Χρυσής Αυγής.⁷ Με άλλα λόγια, υποστηρίζουμε ότι κατά τη διάρκεια του κύκλου διαμαρτυρίας, μετά την κορύφωση των γεγονότων στις πλατείες των αγανακτισμένων, καταγράφεται μια κάμψη στη δυναμική των αντιμνημονιακών κινητοποιήσεων, αλλά και μια επέκτασή τους σε θεματικές που αναδεικνύουν εντονότερα θέματα σχετικά με τα δικαιώματα και τη δημοκρατία. Τούτο επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα της έρευνας σχετικά με την ενεργοποίηση συγκεκριμένων ρεπερτορίων δράσης στο εύρος των ετών που μελετάμε.

Γράφημα 2
Ρεπερτόρια συλλογικής δράσης 2009-2013

⁶ Ως πλαισιώσεις της συλλογικής δράσης, από τον David Snow και τους κατά καιρούς συνεργάτες του, ορίζονται εκείνα τα σύνολα πεποιθησέων, νοημάτων και σημασιών που εμπνέουν και νομιμοποιούν τις δραστηριότητες των κινηματικών οργανώσεων. Οι νοηματικές πλαισιώσεις της συλλογικής δράσης λειτουργούν ως ένας νέος ορισμός της κατάστασης, ως ανασημασιοδότηση της κοινωνικής πραγματικότητας, πλευρές της οποίας έχουν αναδειχθεί ως προβληματικές. Σύμφωνα με τούτη την προσέγγιση, οι νοηματικές πλαισιώσεις πέρα από το να συμπυκνώνουν και να αποτυπώνουν με εύληπτο τρόπο την αφήγηση πλευρών της πραγματικότητας με όρους κοινωνικού προβλήματος ή κρίσης, επιπλέον σκιαγραφούν τρόπους ανάταξης των κρισιακών φαινομένων ή εναλλακτικής αντιμετώπισης των κοινωνικών προβλημάτων, διαμορφώνοντας κίνητρα για την πρόσληψη της κατάστασης και της επανρθωτικής δράσης ως επιτακτικής (Snow et.al. 1986; Snow and Benford, 1988; Snow 2004; Snow and Soule, 2009).

⁷ Οι κινητοποιήσεις των πολιτών για την υπεράσπιση της λειτουργίας της δημόσιας ραδιοφωνίας και τηλεόρασης θα έχουν ως μερικό αποτέλεσμα την αποχώρηση της ΔΗΜΑΡ από την τρικομματική κυβέρνηση, ενώ οι αντιφασιστικές δράσεις την πίεση προς την κυβέρνηση και τη δικαιοσύνη για την παραπομπή της ηγεσίας και των στελεχών της ΧΑ με την κατηγορία για τη συγκρότηση εγκληματικής οργάνωσης.

Η χρήση συμβατικών μορφών συλλογικής δράσης δείχνει να αυξάνεται από το 2011 έως το 2013, όπως επίσης και η χρήση βίαιων μορφών δράσης, ενώ τα παρεμποδιστικά-αντιπαραθετικά ρεπερτόρια σημειώνουν κάμψη. Όπως γνωρίζουμε από τη σχετική βιβλιογραφία (Tarrow 1989: 67-71): α) τα συμβατικά ρεπερτόρια τείνουν να αυξάνουν παράλληλα προς το συνολικό εύρος της διαμαρτυρίας, β) κατά την καθοδική φάση ενός κύκλου διαμαρτυρίας εντείνεται η ενεργοποίηση της βίας από συλλογικά δρώντες, οι οποίοι με την υιοθέτησή τους επιζητούν την αναζωογόνηση του συγκρουσιακού κύκλου, γ) αντίθετα, τα παρεμποδιστικά-αντιπαραθετικά ρεπερτόρια εκδηλώνονται αυξητικά κατά την κορύφωση της διαμαρτυρίας και εμφανίζουν πτωτικές τάσεις στην καθοδική φάση του κύκλου. Στη βάση αυτών των δεδομένων υποστηρίζουμε ότι η αδυναμία των κινητοποιούμενων να προκαλέσουν με τη συλλογική τους δράση την ακύρωση των πολιτικών της λιτότητας, παρά τη συνεχιζόμενη διαμαρτυρία σε ποικίλους τομείς της ελληνικής κοινωνίας, έτεινε προς τη συρρίκνωση της δυναμικής του συγκρουσιακού κύκλου, οδηγώντας σταδιακά στην επένδυση ισχυρών προσδοκιών πολιτικής αλλαγής μέσω της θεσμικής οδού των εκλογών. Ο συγκρουσιακός κύκλος κατά την υποχώρηση της δυναμικής του σταδιακά διαμόρφωσε τους όρους για την ενδυνάμωση του ΣΥΡΙΖΑ στις εκλογές του 2012, στις ευρωεκλογές του 2014 και, τελικά, στην επικράτησή του στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 2015, προκαλώντας αναδιατάξεις στο ελληνικό κομματικό σύστημα και στο άνοιγμα ενός νέου εκλογικού κύκλου, ίσως και εκλογικού καθεστώτος.

Έχοντας υποδείξει τη διαμόρφωση ενός νέου κύκλου διαμαρτυρίας στην Ελλάδα, σχεδόν με την υιοθέτηση του πρώτου μνημονίου και τη νομοθέτηση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, όπως επίσης τη δεσπόμενη θέση που διαδραματίζουν στην τροχιά αυτού του κύκλου οι διαμαρτυρίες στις πλατείες, στη συνέχεια θα διατυπώσουμε ένα επιχείρημα για τον κερματισμένο χαρακτήρα της αντιμνημονιακής διαμαρτυρίας, ο οποίος είναι ευκρινώς ορατός στην κορύφωση των κινητοποιήσεων τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 2011. Τούτος ο κερματισμένος χαρακτήρας εξηγεί σε μεγάλο βαθμό τον χρονικά σύντομο βίο του φαινομένου των «Αγανακτισμένων» και, όπως θα υποστηρίξουμε καταληκτικά, τη μετατόπιση της δυσaréσκειας από την εξωθεσμική συλλογική δράση προς τον θεσμικό (εκλογικό) πολιτικό ανταγωνισμό. Γεγονός, που διαμορφώνει τους όρους του αναστοχασμού μας για τις υφιστάμενες μη συγκυριακές σχέσεις αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους συγκρουσιακούς και τους εκλογικούς κύκλους.⁸

3. ΟΙ ΠΛΑΤΕΙΕΣ ΤΩΝ «ΑΓΑΝΑΚΤΙΣΜΕΝΩΝ»

Εισαγωγικά μια πρώτη διαπίστωση. Στον σύντομο χρόνο από την εκδήλωση του μαζικού κύματος διαμαρτυρίας στις πλατείες, και ιδίως στο Σύνταγμα, σχεδόν όλες οι δημοσιεύσεις που έχουμε υπόψη μας οδηγούν σε μια κοινή παραδοχή, διαμορφώνοντας με τον τρόπο αυτό έναν κοινό τόπο. Εν προκειμένω, ρητά ή άρητα υποδεικνύεται το ενιαίο της διαμαρτυρίας, με κατ'εξοχήν κριτήριο την ενότητα των αιτημάτων και την κοινή τους απεύθυνση. Η διαμαρτυρία ερμηνεύεται ως έκφραση είτε της δυσaréσκειας είτε των απειλών που σοβούν για σημαντικές μερίδες του πληθυσμού, λόγω της υιοθέτησης απρόσμενων πολιτικών ακραίας λιτότητας. Μετά

⁸ Για την «ήττα» των κινητοποιήσεων στις πλατείες και την άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ ως συνέπιά της βλ. τη σχετική παρέμβαση του Σταύρου Σταυρίδη στο Fernández-Savater and Flesher Fominaya (2017: 139).

τούτη την κοινή παραδοχή, μπορούμε να διαπιστώσουμε δύο διακριτές τάσεις. Αφενός, μια μάλλον μειοψηφική, η οποία εμμένει στο αδιαίρετο του πλήθους των πλατειών. Αφετέρου, η πλειονότητα των ερευνητών/ριών οργανώνει τον λόγο της φέρνοντας στο προσκήνιο την εσωτερική διαίρεση στο Σύνταγμα και τον τοπογραφικό διαχωρισμό της «πάνω» από την «κάτω πλατεία». Δίχως να έχουμε την πρόθεση να αδικήσουμε συγγραφείς, οι οποίοι/ες αναγνωρίζοντας τις διαιρέσεις των κινητοποιούμενων τείνουν να υπερτονίζουν τα χαρακτηριστικά της κινητοποίησης της «κάτω πλατείας», ως του πλέον αυθεντικού στοιχείου τούτου του νέου ρεπερτορίου δράσης, θα επιχειρήσουμε να εμβαθύνουμε στις όντως υφιστάμενες διαιρέσεις, προτείνοντας ένα τετραμερές σχήμα διαίρεσης, λαμβάνοντας υπόψη όσο γίνεται πιο ισορροπημένα όλες τις όψεις της συλλογικής δράσης που αναπτύχθηκαν στην υπό συζήτηση χωρο-χρονική ενότητα.

Κατ' αρχήν οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι κατά τη φάση της κορύφωσης της διαμαρτυρίας στις συναθροίσεις και τις συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας των αγανακτισμένων αποτυπώνεται η διαμόρφωση ποικίλων νέων νοηματικών πλαισιώσεων. Βέβαια, τούτη η ποικιλότητα, η πληθυντικότητα των νέων νοηματοδοτήσεων της συλλογικής δράσης, συναρτάται προς τα ιδιαίτερα κοινωνικά, ιδεολογικά και πολιτικά χαρακτηριστικά εκείνων των ομαδώσεων, οι οποίες κατά την έναρξη και την εξέλιξη της κινητοποίησης των πλατειών θα επιχειρήσουν να αναλάβουν ρόλο οργανωτικών κόμβων του, αρχικά, μη συνεκτικού πλήθους των διαμαρτυρόμενων. Στην τρέχουσα συζήτηση, και με πιο ορατή την πλατεία Συντάγματος, η «κάτω πλατεία» έτεινε να υιοθετεί μια ερμηνευτική πλαισίωση για την κρίση και την αντιμετώπισή της που έδινε έμφαση στα θέματα της δημοκρατίας, των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων, την αναθεώρηση του παραγωγικού μοντέλου, των κοινωνικών αναγκών και τη ριζική αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων, από την καθημερινότητα έως τις πιο σύνθετες πλευρές της θεσμισμένης τάξης πραγμάτων.

Αυτές οι όψεις των δρώμενων στην «κάτω πλατεία» έτειναν από πολλούς/ές ερευνητές/ήτριες, μάλλον εν θερμώ, να υπερτονιστούν συγκριτικά προς την ποικιλία των ερμηνευτικών πλαισιώσεων που ώθησαν τους μάλλον εξατομικευμένους πολίτες να συναθροιστούν μπροστά στο ελληνικό κοινοβούλιο και σε άλλες πόλεις της χώρας, ιδιαίτερα στην έναρξη του συμβάντος. Σύμφωνα με την Λίλα Λεοντίδου, οι συναθροίσεις στις πλατείες προσομοιάζουν προς μια αναβίωση της αρχαιοελληνικής αγοράς, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τις όψεις της ετερογενούς συνάθροισης ασύνδετων μεταξύ τους εξατομικευμένων δρώντων (Leontidou, 2012: 302, 306). Αντίστοιχα, η επικέντρωση στην πλανητική (global) και εικονική (virtual) διάσταση των δημόσιων χώρων, στον αυθορμητισμό της διαμαρτυρίας, την απουσία εδραιωμένης ηγεσίας και τη διαδικτυακή επικοινωνία ως θεμελιακό μηχανισμό πυροδότησης των μαζικών διαμαρτυριών στις Μεσογειακές κοινωνίες, τείνει να παραμερίζει τις μάλλον ευδιάκριτες αντιφατικές όψεις του φαινομένου των Ελλήνων αγανακτισμένων (Δουζίνας, 2011; Douzinas, 2012; Κιουπκιολής, 2014: 89-95).

Στον αντίποδα, πρόσφατες δημοσιεύσεις, με το πρόσχημα της αξιολογικής ουδετερότητας, παρότι έντονα ιδεολογικά στρατευμένες, επιχειρούν να επιβάλλουν ένα σχήμα ανάγνωσης των πλατειών ως κορυφαίας εκδήλωσης του σύγχρονου λαϊκισμού. Σταχυολογώντας από πρόσφατες δημοσιεύσεις, ενδεικτική είναι η προσέγγιση των Aslanidis and Marantzidis (2016: 153), όπου η διαμαρτυρία των αγανακτισμένων εκλαμβάνεται ως το «πλέον σημαντικό κίνημα» της

μεταπολίτευσης, το οποίο συνέβαλε στη διάχυση ενός λαϊκιστικού πνεύματος στην «Ελληνική ψυχή». Το σχήμα που εισηγούνται τέτοιες προσεγγίσεις είναι μάλλον απλουστευτικό: η οικονομική κρίση επηρεάζει τις συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού και με τη σειρά της αδυνατίζει τα κυρίαρχα πελατειακά δίκτυα που εξασφάλιζαν την εναλλαγή των δύο μεγάλων κομμάτων στις μεταπολιτευτικές εκλογές και κυβερνήσεις. Απαραίτητος όρος για τη μαζική μετακίνηση ψηφοφόρων από τα κόμματα του δικομματισμού προς άλλους κομματικούς φορείς αναγορεύεται η ενδυνάμωση του «λαϊκισμού», ο οποίος μηχανιστικά μετουσιώνει την οικονομική σε γενικευμένη πολιτική δυσaréσκεια. Με άλλα λόγια, στις παρούσες συνθήκες επίτασης των νεοφιλελεύθερων πολιτικών κάθε νοηματική πλαισίωση της συλλογικής δράσης που παράγει αποτελέσματα αμφισβήτησής τους κατηγοροποιείται συλλήβδην και αδιάκριτα ως «λαϊκιστική», δίχως η ανάλυση να εμβαθύνει στα επιμέρους διαφορετικά περιεχόμενα του λόγου των εκάστοτε κινητοποιούμενων ή, στην καλύτερη των περιπτώσεων, υποβαθμίζοντάς τα, παρά την ευκαιριακή μνημόνευσή τους. Έτσι, οι Ισπανοί Indignados, οι Έλληνες Αγανακτισμένοι, το Occupy Wall Street εντάσσονται σε μια νέα κατηγοριοποίηση των κοινωνικών κινημάτων: τα «λαϊκιστικά κοινωνικά κινήματα» (Aslanidis, 2016), «κινήματα» που καλούμαστε να αναλύσουμε στη συνάφειά τους με το Tea Party, την Πολωνική Αλληλεγγύη, τα ακροδεξιά ξενόφοβα κόμματα και ούτω καθ' εξής.⁹

Στο πλαίσιο της δικής μας κατανόησης, οφείλουμε να υποδείξουμε ότι στο πάνω μέρος της πλατείας, μπροστά από το ελληνικό κοινοβούλιο, κυριάρχησε μια ερμηνευτική πλαισίωση που έτεινε να «διαβάζει» την κρίση ως το αποτέλεσμα της διαφθοράς των πολιτικών και συλλήβδην των βουλευτών, ως μια ακόμα ένδειξη της εχθρότητας «κακόβουλων ξένων δυνάμεων» προς την πατρίδα και το ελληνικό έθνος. Στο αρχικό κάλεσμα μέσω του διαδικτύου αποκλείονταν ρητά η συμμετοχή όσων θα έφεραν κομματικές σημαίες και διακριτικά ή θα επιχειρούσαν να εκφωνήσουν κομματικά συνθήματα. Μόνο η ελληνική σημαία θα μπορούσε να ανεμίζει από συμμετέχοντες, που θα προσέρχονταν ως άτομα και όχι ως μέλη πολιτικών ομάδων και κομμάτων από όλο το πολιτικό φάσμα (Γιοβανόπουλος και Μητρόπουλος, 2011: 277-278; Kaika and Karaliotas, 2014: 560). Τούτη η νοηματική πλαισίωση της διαμαρτυρίας στο πάνω μέρος της πλατείας Συντάγματος διαμόρφωσε το περιβάλλον για την ανάδυση μιας μάλλον προ-πολιτικής

⁹ Ενδιαφέρουσα επίσης εδώ η υπόδειξη για τη μήτρα που γεννά τα λαϊκιστικά κινήματα. Σύμφωνα με τον Aslanidis, ο Μαρξ είναι εκείνος, ο οποίος διατυπώνοντας την θέση «από τον λαό καθ' εαυτόν, στον λαό για τον εαυτό του» (“people-in-itself” to a “people for-itself”) διαμόρφωσε αφηγησιακά τις ιδεολογικές προκείμενες για την άνθιση του λαϊκισμού και των αντίστοιχων κινήματων της νεωτερικής εποχής (Aslanidis. 2016: 310). Βέβαια, ο Μαρξ στο απόφθεγμα αυτό ουδόλως αναφέρεται στον λαό εν γένει, αλλά στη μάζα και στην εργατική τάξη. Για του λόγου το αληθές, γράφει ο Μαρξ στην *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*: “Die ökonomischen Verhältnisse haben zuerst die Masse der Bevölkerung in Arbeiter verwandelt. Die Herrschaft des Kapitals hat für diese Masse eine gemeinsame Situation, gemeinsame Interessen geschaffen. So ist diese Masse bereits eine Klasse gegenüber dem Kapital, aber noch nicht für sich selbst. In dem Kampf, den wir nur in einigen Phasen gekennzeichnet haben, findet sich diese Masse zusammen, konstituiert sie sich als Klasse für sich selbst. Die Interessen, welche sie verteidigt, werden Klasseninteressen. Aber der Kampf von Klasse gegen Klasse ist ein politischer Kampf. (Marx, [1847] 1977: 180-181). Πέραν τέτοιων μάλλον ολισθηρών ατοπημάτων, η υποθέτηση παρόμοιων μανιχαϊκών προσλήψεων του Πολιτικού και της συλλογικής δράσης στις νεωτερικές κοινωνίες θα διέγραφε με μια μονοκοντυλιά όλες τις εμπειρικές έρευνες για τα διαφορετικά κοινωνικά και πολιτικά κινήματα από τον 19ο αιώνα έως τις μέρες μας, επανορίζοντας το πεδίο μελέτης της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινήματων υπό τον μοναδικό «αστερισμό του λαϊκισμού», με ό,τι αυτό συνεπάγεται.

μορφής εκτόνωσης της λαϊκής δυσaráσκειας, κυρίως μέσα από τη χρήση υβριστικών χειρονομιών και συνθημάτων που απευθύνονταν εναντίον του κοινοβουλίου ως θεσμού, κατά όλων των πολιτικών κομμάτων με εκλεγμένους βουλευτές και όχι μόνο ως κραυγή κατά των πολιτικών σχηματισμών και προσώπων που εισήγαγαν προς νομοθέτηση τις πολιτικές της λιτότητας και των μνημονίων. Χαρακτηριστικές αυτής της μορφής διαμαρτυρίας είναι οι οργανώσεις που σχηματίστηκαν για να εκφράσουν την πάνω πλατεία. Οι εθνικιστικές οργανώσεις όπως οι «300 Έλληνες», που ως σύγχρονοι 300 Σπαρτιάτες των Θερμοπυλών στρέφονταν ενάντια στην «νέα παγκόσμια τάξη» και οι «Ελληνίδες Μητέρες»,¹⁰ με αιτήματα για την εξασφάλιση θέσεων εργασίας «για τα Παιδιά Μας και όχι για τους Ξένους», έδωσαν τον τόνο σε επαναλαμβανόμενες συναθροίσεις αγανακτισμένων, όπου δεν έλειψαν «ξενοφοβικά επεισόδια», ενώ την ίδια στιγμή τα τάγματα εφόδου της νεοναζιστικής Χρυσής Αυγής επιδίδονταν σε ένα όργιο οργανωμένων επιθέσεων κατά των μεταναστών σε γειτονιές της Αθήνας (Kaika and Karaliotas, 2014: 562-563).

Η νοηματική πλαισίωση του πλήθους των αγανακτισμένων της πάνω πλατείας ήταν εξαιρετικά απλή: για τη χειροτέρευση των όρων ζωής ευθύνονται συλλήβδην οι πολιτικές δυνάμεις του τόπου, τα κόμματα, οι βουλευτές και οι παχυλοί μισθοί τους, η ανικανότητα των κυβερνώντων που δεν διστάζουν να «προδώσουν» και να παραδώσουν τη χώρα στους ξένους επικυρίαρχους (Simiti 2014: 10-11). Η «απαγόρευση» της παρουσίας οργανωμένων πολιτικών κομμάτων, οργανώσεων και ομάδων, οι αποδοκιμασίες προς τα συνδικάτα, όταν τις πρώτες ημέρες επιχειρήθηκε η οργανωμένη παρουσία τους στο χώρο συνάθροισης των αγανακτισμένων, καθιστούν ορατή την ευρεία διάχυση αντιπολιτικών και αντικοινοβουλευτικών αντιλήψεων, οι οποίες συνηγορούν περισσότερο προς την κατεύθυνση της «διεύρυνσης του πεδίου της δεξιάς» (Boltanski και Esquerre, 2015).

Οι παραπάνω αντιθετικές προς την κάτω πλατεία ερμηνευτικές πλαισιώσεις αναπαράχθηκαν σε όλες τις πλατείες της χώρας, καθιστάμενες άμεσα ορατές και στο συμβολικό επίπεδο με τη συνθηματολογία, τις ελληνικές σημαίες, και την αναγραφή συνθημάτων σε χαρτόνια. Παρά την εδραίωση της διμερούς διαίρεσης των διαμαρτυριών της περιόδου 25 Μαΐου-30 Ιουλίου 2012, και κυρίως των συγκεντρώσεων στην Πλατεία Συντάγματος, με τοπογραφικούς όρους: «πάνω και κάτω πλατεία», θα υποστηρίξουμε μια θέση γύρω από ένα τετραμερή διαχωρισμό των διαμαρτυρόμενων, ο οποίος πιστεύουμε ότι συμβάλλει στην πληρέστερη κατανόηση της συνθετότητας του φαινομένου των ελληνικών πλατειών.¹¹ Επιπλέον, τούτη η τετραμερής κατηγοριοποίηση των διαμαρτυρόμενων κατά την κορύφωση του ελληνικού συγκρουσιακού κύκλου θα αξιοποιηθεί στη συνέχεια για τη συγκρότηση του επιχειρήματός μας για τα χαρακτηριστικά του εκλογικού κύκλου και τις συσχετίσεις ανάμεσά τους.

¹⁰ Το «Κίνημα Ανεξάρτητων Πολιτών» (κατόπιν «ΣΠΠΘΑ» του Μίκη Θεοδωράκη) και το «ΕΠΑΜ» του Δημήτρη Καζάκη, δίχως να αθροίζονται με τις νεο-εθνικιστικές ομάδες που προέκυψαν την περίοδο της κορύφωσης της διαμαρτυρίας στην πλατεία Συντάγματος, αποτελούν μια ιδιαίτερη περίπτωση εκφοράς ενός εθνο-πατριωτικού αφηγήματος και λόγου, με αναφορές όμως, έστω δευτερεύουσες, στην ταξική και κοινωνική διάσταση της κρίσης, γεγονός που διαφοροποιεί αυτές τις οργανωτικές προσπάθειες από τις αντίστοιχες εθνικιστικές και ξενοφοβικές ομάδες που, ανάμεσα σε άλλες, διεκδίκησαν την «εκπροσώπηση» των αγανακτισμένων της «πάνω» πλατείας.

¹¹ Για τις αντίστοιχες διαίρεσεις στις ισπανικές πλατείες των Indignados, βλ. Taibo, 2012.

Πίνακας 1
Οι τέσσερις πλατείες

Συλλογική δράση	Κάτω πλατεία	Πάνω πλατεία	Εξατομικευμένη συνάθροιση
Έμφαση στον κοινωνικό μετασχηματισμό	Εναλλακτική, ελευθεριακή άμεση δράση	Εξατομικευμένη διαμαρτυρία	Διαμαρτυρία για την απώλεια κεκτημένων
Έμφαση στον πολιτικό μετασχηματισμό	Πολιτικά στρατευμένη δράση	Νεοεθνικιστικές συσσωματώσεις	Διαμαρτυρία για την υπεράσπιση της πατρίδας και του έθνους

Η διάκριση ανάμεσα στην πάνω και στην κάτω πλατεία, όπως αποτυπώνεται στη σχετική βιβλιογραφία, θεμελιωμένη μόνο στις διαφορετικές μορφές διαμαρτυρίας, όπως αυτές αποτυπώθηκαν κυρίως με τις υβριστικές χειρονομίες και την ανάλογη συνθηματολογία από τη μια, και τις λαϊκές συνελεύσεις και τις ομάδες αυτο-οργάνωσης από την άλλη, παραμένει μάλλον περιγραφική, δίχως να είναι σε θέση να εξηγήσει τους όρους παραγωγής αυτής της διαφοροποίησης. Αντλώντας από τις επεξεργασίες του Francesco Alberoni (1981: 31-36) και του Alberto Melucci (1996: 26-34) για την αναγκαία διάκριση ανάμεσα σε φαινόμενα συνάθροισης και τις μορφές της συλλογικής δράσης, ίσως είμαστε σε θέση να καταστήσουμε ευκρινέστερη τη σύνθεση του πλήθους στις πλατείες. Η διαφοροποίηση των φαινομένων συνάθροισης από εκείνα της συλλογικής δράσης προκύπτει από την ύπαρξη ή την (*in situ*) διαμόρφωση σχέσεων αλληλεγγύης και διακριτών συλλογικών ταυτοτήτων στο πλαίσιο των συλλογικών ενεργημάτων. Τα φαινόμενα συνάθροισης αφορούν στην ταυτόχρονη παρουσία ατόμων σε ένα δημόσιο χώρο, δίχως δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ τους, παρά την πιθανά διαγνώσιμη κοινή αιτία που προξενεί την χωρο-χρονική τους σύμπτωση και αδιάφορα από τις εκφραστικές επιτελέσεις που θα αναδυθούν από τη συγκυριακή τους αλληλόδραση. Αντίθετα, οι ποικίλες μορφές της συλλογικής δράσης παράγονται από συνεκτικότερες κοινωνικές ομάδες ή/και κοινωνικές κατηγορίες, με πιο σταθερούς δεσμούς αλληλεγγύης, οι οποίες μοιράζονται ευκρινέστερες συλλογικές ταυτότητες.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η «πάνω πλατεία» μπορεί να κατανοηθεί ως φαινόμενο συνάθροισης, το οποίο όμως δεν είναι τόσο ομοιογενές, όσο τουλάχιστον φαντάζει από τους τρόπους και τις μορφές έκφρασης των εκεί διαμαρτυρόμενων. Η πλειονότητα των συναθροιζόμενων προσέρχεται εξατομικευμένα για να εκφράσει τη δυσαρέσκειά της για την αιφνίδια υιοθέτηση πολιτικών που ακυρώνουν τους οικογενειακούς και ατομικούς βιογραφικούς σχεδιασμούς της προηγούμενης περιόδου της σχετικής ευμάρειας, του εύκολου δανεισμού και της καταναλωτικής δυνατότητας. Οι περικοπές σε μισθούς, συντάξεις και επιδόματα, το κλείσιμο πολλών επιχειρήσεων, η αύξηση της ανεργίας, η ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, διαμορφώνουν μια νέα εξαιρετικά δυσχερή πραγματικότητα για τα λαϊκά και μεσαία στρώματα στην Ελλάδα, τα οποία αδυνατούν να διατηρήσουν το προγενέστερο επίπεδο διαβίωσής τους

και να αντεπεξέλθουν στις αυξημένες φοροδοτικές απαιτήσεις, οι οποίες επιβάλλονται από τα προγράμματα λιτότητας. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της ομάδας, στην οποία αντιστοιχεί περισσότερο η ονοματοδοσία των αγανακτισμένων, προέρχεται από εκείνες τις μερίδες του ευρύτερου ελληνικού πληθυσμού που, σύμφωνα με την έρευνα της Kappa Research, βιώνουν την νέα μνημονιακή πραγματικότητα με όρους «σχετικής αποστέρησης» (Rüdig and Karyotis 2014).¹²

Στο εσωτερικό της συνάθροισης των αγανακτισμένων επιχειρείται βέβαια μια κάποια μονιμότερη πολιτική δικτύωση από τις ομάδες που αναφέρθηκαν παραπάνω, δίχως όμως να τελεσφορεί τούτο το εγχείρημα, ίσως διαμορφώνοντας τους όρους για τη μετακένωση της αγανάκτησης στο θεσμικό πολιτικό πεδίο και την εκλογική διάσπαση της δεξιάς στις μελλοντικές εκλογικές αναμετρήσεις. Τούτες οι οργανωτικές προσπάθειες θα δώσουν, αφενός, τον τόνο στις εκδηλώσεις της πάνω πλατείας. Αφετέρου, όμως, θα αποδειχθούν βραχύβιες, καθώς η δράση τους μάλλον θα παύσει μετά το τέλος των συναθροίσεων τον Ιούλιο του 2011. Παρά ταύτα, για την ενδελεχή κατανόηση του φαινομένου των «Αγανακτισμένων» οφείλουμε να συμπεριλάβουμε τούτη την ιδιαίτερη συσσωμάτωση ως διακριτή ανάμεσα στο πλήθος που εκδήλωνε τις αντικοινοβουλευτικές του διαθέσεις μπροστά από την ελληνική Βουλή, αποτυπώνοντας την ύπαρξη μιας επιπλέον διαίρεσης των ελληνικών πλατειών.

Ένα αντίστοιχο φαινόμενο διαίρεσης οφείλουμε να υποδείξουμε και για την «κάτω πλατεία», η οποία όμως διαμορφώνεται στον ορίζοντα της συλλογικής δράσης κοινωνικών υποκειμένων με συνεκτικότερη ταυτότητα, κοινές αντιλήψεις και δεσμούς αλληλεγγύης. Εδώ, χαρακτηριστικότερη έκφραση των διαμαρτυρούμενων για το μνημόνιο και τα μέτρα της λιτότητας δεν είναι η εκτόνωση της οργής και της δυσαρέσκειας με χειρονομίες και συνθήματα, αλλά η συγκρότηση μιας προεικονιστικής, δικτυακού και τοπικού τύπου, κοινότητας (Σούζας και Ηλιόπουλος, 2015). Ως κυρίαρχη μορφή αλληλεπίδρασης προτάσσεται η αρχή της οριζοντιότητας, με τη «θεσμοθέτηση» της ανοικτής λαϊκής συνέλευσης, ως απτή έκφραση της άμεσης δημοκρατίας, αλλά και τη συγκρότηση ποικίλων ομάδων άμεσης δράσης και αυτοδιαχείρισης.¹³ Το ρεπερτόριο της δράσης δεν περιορίζεται στις αναδυόμενες δυνατότητες αδιαμεσολάβητης συμμετοχής, δεν εξαντλούνται στην προβολή του αιτήματος για άμεση δημοκρατία και των προεικονιστικών της αποτυπωμάτων, αλλά περιλαμβάνει εξίσου εκφραστικές επιτελέσεις πολιτισμικού αυτοσχεδιασμού (Korizi and Vradis, 2012; Παπαπαύλου, 2015).

Στην «κάτω πλατεία», στη λαϊκή συνέλευση και στις αυτοδιαχειριζόμενες ομάδες, θα συναντηθούν δύο διακριτά κοινωνικά υποκείμενα: οι στρατευμένοι σε οργανώσεις της αριστεράς και του ελευθεριακού χώρου και τα δίχως οργανωτικές-πολιτικές εντάξεις υποκείμενα που μοιράζονται όμως κοινές νοηματοδοτήσεις και αναζητούν νέες ταυτίσεις και τρόπους συλλογικής έκφρασης και δράσης, διαμορφώνοντας το έδαφος ή καλύτερα την ελπίδα για την «αρχόμενη σφυρηλάτηση ενός νέου ήθους στρατεύσης και συμμετοχής στις πληθυντικές πολιτικές [...]» (Κιουπκιολής 2014: 93). Ενωμένη η «κάτω πλατεία» από το αίτημα για άμεση δημοκρατία και

¹² Ως προς τη διάσταση των συναισθημάτων που αναπτύσσονται σε συνθήκες αιφνίδιας κρίσης και τη συσχέτισή τους προς τις επιλογές της συλλογικής δράσης ή της αδράνειας βλ. Ντάβου, Δεμερτζής, Θάνος, 2015.

¹³ Σύμφωνα με τους Kaika and Karaliotas (2014: 564), συγκροτήθηκαν: ομάδα συλλογικής κουζίνας, ανταλλακτικό παζάρι ρούχων, ομάδα συλλογής απορριμμάτων, πρώτων βοθημάτων κι ένα συντονιστικό κέντρο για δράση στις γειτονιές της Αθήνας.

στρατευμένη στο στόχο της διαμόρφωσης των όρων πραγμάτωσής της *εδώ και τώρα*, θα διαιρεθεί ταυτόχρονα από τις προτεραιότητες που θέτουν οι συλλογικά δρώντες που συνυπάρχουν στο εσωτερικό της: οι μεν προτάσσοντας την ανάγκη για άμεσα αποτελέσματα πολιτικής ανατροπής στο κεντρικό πολιτικό σκηνικό της χώρας (Simiti 2014: 12), οι δε προσβλέποντας στη δημιουργία προπλάσμάτων εναλλακτικής δράσης (έξω από το κράτος και την αγορά, για να θυμηθούμε τους ζαπατίστας) στο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο της καθημερινής ζωής.¹⁴ Η εσωτερική διαίρεση της κάτω πλατείας θα καταστήσει ορατές τις ενδεχομενικές προοπτικές της συνέχειας της διαμαρτυρίας κατά την επόμενη περίοδο: την ένταση της πολιτικής δράσης στο θεσμικό επίπεδο, αλλά και τη διάχυση μοριακών μορφών αλληλεγγύης και συνεργατικών πρωτοβουλιών στο τοπικό επίπεδο, με πολλούς ακτιβιστές να επιχειρούν τη σύνθεση και τη διασύνδεσή τους.

Ομολογουμένως, η κορύφωση της διαμαρτυρίας στις πλατείες και η αυτοκατανόηση μεγάλους μέρους των συγκεντρωμένων ως αγανακτισμένων παρήγαγε μια σειρά από πολιτικά αποτελέσματα που όμως απείχαν από την επίτευξη του στόχου για την ακύρωση ή την ανατροπή των υπό ψήφιση πολιτικών και των κυβερνήσεων που τις προωθούσαν. Ως άμεσο πολιτικό αποτέλεσμα της διαμαρτυρίας των αγανακτισμένων μπορεί να θεωρηθεί η αντικατάσταση του υπουργού των Οικονομικών τον Ιούλιο του 2011, ενώ η μεταφορά του ρεπερτορίου της πλατείας στις παρελάσεις της 28ης Οκτωβρίου υποχρέωσε την κυβέρνηση Παπανδρέου στη βεβιασμένη εξαγγελία δημοψηφίσματος και τελικά στην παραίτησή της που οδήγησε στις διπλές εκλογές του 2012, παρά την εμβόλιμη κυβέρνηση «ειδικού σκοπού» με πρωθυπουργό τον Λουκά Παπαδήμου. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω πολιτικά αποτελέσματα κατά την κορύφωση της διαμαρτυρίας, οφείλουμε να διαπιστώσουμε την αδυναμία των διαμαρτυρόμενων να πετύχουν τους στόχους που έθεσαν: τη λογοδοσία των κυβερνώντων της προ-μνημονιακής περιόδου για τη διόγκωση του δημόσιου χρέους, την απόδοση ευθυνών για τη δρομολόγηση της επιτροπείας της χώρας από τους «θεσμούς» (Ευρωπαϊκή Ένωση, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και Διεθνές Νομισματικό Ταμείο) και τη δίχως λαϊκή εντολή υιοθέτηση των πολιτικών της βίαιης δημοσιο-οικονομικής προσαρμογής.

Τούτη η αδυναμία στο επίπεδο της συλλογικής δράσης μπορεί ίσως να εξηγήσει τη σταδιακή κάμψη της δυναμικής της αντιμνημονιακής διαμαρτυρίας και τη μετατόπιση των προσδοκιών για την επίλυση της κρίσης στο θεσμικό πολιτικό επίπεδο. Η εκλογική τομή του 2012 και η ολοκλήρωσή της στις αναμετρήσεις του 2015 τροφοδοτούν τις επόμενες σκέψεις μας για την επένεργεια των συγκρουσιακών κύκλων στα «εκλογικά καθεστώτα» της μεταπολεμικής Ελλάδας, με μέλημα την εισφορά μιας νέας συμβολής στην σχετικά πρόσφατη στο πεδίο συζήτησης.

4. ΠΑΡΕΚΒΑΣΗ ΣΤΗ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΣΧΕΣΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΩΝ ΚΥΚΛΩΝ

Παρεκβατικά στο μέρος αυτό θεωρούμε απαραίτητη τη διατύπωση ορισμένων σκέψεων, οι οποίες αναδεικνύουν μια σειρά από προβλήματα στις προσεγγίσεις της συλλογικής δράσης που

¹⁴ Για την ανάπτυξη των εναλλακτικών εγχειρημάτων και χώρων στην Ελλάδα της κρίσης ενδεικτικά βλ. Rakopoulos 2014; Καβουλάκος και Γριτζάς, 2015; Papadaki, Alexandridis, Kalogeraki, 2015; Arabatzi, 2016.

διαμορφώνονται υπό την οπτική των κύκλων διαμαρτυρίας, όπως αυτή διατυπώθηκε από τους μελετητές της συγκρουσιακής πολιτικής. Παρά τη δεδομένη πρόθεσή τους να παραχθεί ένα σχεσιακό μοτίβο για τη μελέτη της συγκρουσιακής πολιτικής και, κατά συνέπεια, των κύκλων διαμαρτυρίας, από τις διατυπώσεις που έχουμε υπόψη μας, φαίνεται να τίθενται στο περιθώριο της ανάλυσης οι αναγκαίες συσχετίσεις της συλλογικής δράσης με τα ευρύτερα δεδομένα που αφορούν στις πιθανές εξελίξεις στα κέντρα λήψης αποφάσεων, το ευρύτερο πολιτικό και κομματικό σύστημα και, εν προκειμένω, στις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα τους συγκρουσιακούς και τους εκλογικούς κύκλους.

Στο θεωρητικό σχήμα για τους συγκρουσιακούς κύκλους, η έμφαση δίδεται, μάλλον περιοριστικά, στις απαντήσεις των κρατικών αρχών έναντι των κινητοποιούμενων, θέτοντας έτσι σε δεύτερο πλάνο όλους τους υφιστάμενους εθνικούς και διεθνικούς παράγοντες και μεταβλητές που, δυνάμει, είναι σε θέση να τροποποιήσουν την ένταση της συλλογικής δράσης όπως και τις επιλογές των αρχών για την αντιμετώπισή της. Με άλλα λόγια, απουσιάζει από τις επεξεργασίες αυτές ο αναγκαίος προβληματισμός που συσχετίζει τη δυναμική του κύκλου διαμαρτυρίας με εκείνη του εκάστοτε εκλογικού κύκλου. Χαρακτηριστικές είναι οι διατυπώσεις του Sidney Tarrow για την έναρξη και την κατάληξη των συγκρουσιακών κύκλων:

«Οι συγκρουσιακοί κύκλοι συνήθως εκκινούν εντός των θεσμών, διαδίδονται μέσω αντιπαραθέσεων όπου πρωταγωνιστούν οι απλοί άνθρωποι, φέρνοντας τους ερευνητές αντιμέτωπους με τις πλέον αδόμετες πλευρές της συλλογικής δράσης -τα πλήθη, τις μάζες, τις ένοπλες εξεγέρσεις. Όταν ολοκληρώνονται (τελειώνουν) λόγω της καταστολής ή της απογοήτευσης, προσφέρονται για καταθλιπτικές αναγνώσεις» (Tarrow 1998: 143).

Η ύφεση της διαμαρτυρίας και των διεκδικητικών αγώνων προσεγγίζεται εδώ μονάχα με τους όρους της αποκινητοποίησης που, σχεδόν αναπόφευκτα, ίσως και ντετερμινιστικά, προκύπτει στη βάση τριών παραγόντων: α) την εξάντληση των κινητοποιούμενων και την ανάπτυξη σχισμάτων μεταξύ μετριοπαθών και ριζοσπαστών, β) τη διαμόρφωση ενδογενών τάσεων θεσμοποίησης ή αντίθετα ενεργοποίησης του βίαιου ρεπερτορίου και, τέλος, γ) την επιλεκτική αναγνώριση μερίδων των κινητοποιούμενων, παράλληλα με την καταστολή των πιο ριζοσπαστικών ομάδων, που ωθούνται έτσι στην ενεργοποίηση βίαιων ρεπερτορίων. Παρά την πρόθεση του όλου σχήματος να καταστεί σχεσιακό, είναι πρόδηλο ότι η σχεσιακότητά του μάλλον παραμένει περιορισμένη στις αλληλεπιδράσεις αρχών και κινητοποιημένων, δίχως να συνυπολογίζονται κρίσιμες μεταβλητές, όπως για παράδειγμα οι εκλογικές αναμετρήσεις και οι πιθανές τροποποιήσεις που προκύπτουν από αυτές.

Μια πρώτη συνεκτική προσπάθεια διατύπωσης ερευνητικών ερωτημάτων εστιασμένων γύρω από τις σχέσεις και τον αλληλοεπηρεασμό της συλλογικής δράσης και των πολιτικών θεσμών αποτυπώθηκε στον συλλογικό τόμο με θέμα: «Κράτη, κόμματα και κοινωνικά κινήματα» (Goldstone, 2003), με τις περισσότερες όμως συμβολές να είναι επικεντρωμένες στις ΗΠΑ.¹⁵

¹⁵ Ακόμη και στον τόμο αυτό, όμως, η πλησιέστερη συμβολή στη θεματική από την Nella Van Dyke (2003) παραμένει περιχαρακωμένη στον σχετικά κλειστό ορίζοντα των κεντρικών ερωτημάτων της συγκρουσιακής

Αντίστοιχα στην Ευρώπη επιμέρους διερευνήσεις της συσχέτισης εκλογικών αναμετρήσεων και κινηματικής δράσης εμφανίζονται στη βιβλιογραφία από τη δεκαετία του 1980 και εξής, δίχως όμως να διαμορφώνεται ένα ειδικότερο πεδίο έρευνας και θεωρίας ικανό να συνδέσει την έρευνα για τα κοινωνικά κινήματα με την εκλογική κοινωνιολογία¹⁶ (McAdam and Tarrow 2013: 326-328¹⁷).

Με δεδομένο τούτο το έλλειμμα οι δύο βασικότεροι εκπρόσωποι του ρεύματος της συγκρουσιακής πολιτικής σήμερα θα διατυπώσουν μια σειρά από υποθέσεις σχετικά με την «εκλογική συγκρουσιακότητα»¹⁸ και την ύπαρξη πέντε «σχεσιακών διαδικασιών», οι οποίες φέρνουν στην επιφάνεια τις αλληλεπιδράσεις των κινήματων με τις εκάστοτε εκλογικές εκστρατείες. Στο πλαίσιο ενός συνεχούς, στο ένα άκρο θα αποτυπώσουν μια διαδικασία εμπλοκής στον εκλογικό στίβο ως τακτικής επιλογής ενός κοινωνικού κινήματος. Εδώ αναφέρονται σε εκείνες τις περιπτώσεις συγκρότησης πολιτικών κομμάτων από κοινωνικά κινήματα, τα οποία είτε στοχεύουν στην κατάληψη της εξουσίας, είτε στην προώθηση των αιτημάτων τους μέσω των αντιπροσωπευτικών θεσμών. Στην τυπολογία που εισηγούνται ακολουθεί η διαδικασία της κινηματικής ενεργοποίησης σε εκλογικές καμπάνιες με όρους «προληπτικότητας» (proactive electoral mobilization) στο βαθμό που οι κινηματικά δρώντες «διαβάζουν» την εκλογική συγκυρία ως «απειλή» ή ως «ευκαιρία» για την προώθηση των αιτημάτων τους ή την υπεράσπισή τους. Η τρίτη διαδικασία αφορά σε κινηματικές αντιδράσεις σε αμφισβητούμενες εκλογές και εκλογικά αποτελέσματα (reactive electoral mobilization), οι οποίες εκδηλώνονται ως επί το πλείστον σε «μη δημοκρατικά κράτη». Η επόμενη «αιτιακή σύνδεση εκλογών και κινηματικής δραστηριοποίησης», η πιο ενδιαφέρουσα κατά τη γνώμη μας, απομακρύνεται από τις δυναμικές που αναπτύσσονται συγκυριακά στις χρονικά βραχύβιες εκλογικές περιόδους και αναμετρήσεις και επιχειρεί να διαγνώσει τις ευρύτερες διασυνδέσεις της συλλογικής δράσης προς τα «εκλογικά καθεστώτα» (βλέπε παρακάτω), στον ορίζοντα περισσότερο μακροχρόνιων πολιτικών κύκλων. Ανασυγκροτώντας συνοπτικά τις εντάσεις της συλλογικής δράσης στις ΗΠΑ στο εύρος των εκεί διαμορφούμενων «εκλογικών καθεστώτων», θα υποστηριχθεί μια θέση η οποία, κατά την άποψή μας, δεν είναι εύκολο να επιβεβαιωθεί από την έρευνα στις χώρες της ευρωπαϊκής ηπείρου και σίγουρα δεν επιβεβαιώνεται στην περίπτωση της Ελλάδας. Θα υποστηρίξουν ότι στις

πολιτικής. Μελετώντας τις συλλογικές δράσεις στο φοιτητικό κίνημα των ΗΠΑ από το 1930 έως το 1990, η έρευνα παραμένει προσηλωμένη στη διερεύνηση του επηρεασμού των κινηματικών δράσεων από την ύπαρξη ισχυρών συμμαχικών ή ανταγωνιστικών ελίτ σε θέσεις ισχύος, με τις πρώτες να παράγουν πιθανά θετικές ευκαιρίες και τις δεύτερες δυνητικές απειλές, οι οποίες όπως υποστηρίζει διαμορφώνουν τους όρους για την ανάληψη ή μη του κόστους της συλλογικής κινητοποίησης απέναντι στα διαφορετικά κέντρα λήψης αποφάσεων του σύνθετου ομοσπονδιακού συστήματος των ΗΠΑ.

¹⁶ Στη συζήτηση που ανοίγει για τις σχέσεις εκλογών και κινηματικών τακτικών ενδιαφέρουσα είναι επίσης η συμβολή των Hutter και Kriesi (2013) για τη διακριτή επιλογή των ακροδεξιών κομμάτων της Ευρώπης να επικεντρώνονται στις εκλογικές καμπάνιες για να εκφράσουν τα αντι-μεταναστευτικά συναισθήματα των συντηρητικών μεσαίων και λαϊκών στρωμάτων (των χαμένων από τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης όπως υποστηρίζουν) και να απέχουν από τη συμμετοχή σε γεγονότα διαμαρτυρίας, και αντιστοικτικά με τα αριστερά κινήματα να ξεδιπλώνουν τη δράση τους τόσο στο πεδίο της συλλογικής δράσης όσο και στο θεσμικό εκλογικό επίπεδο.

¹⁷ Στο κείμενο αυτό βλέπε μια σύντομη παράθεση των διαθέσιμων σχετικών ερευνών και δημοσιεύσεων.

¹⁸ Ως εκλογική συγκρουσιακότητα (electoral contention) ορίζεται «[...] εκείνο το σύνολο των επαναλαμβανόμενων διασυνδέσεων (links) ανάμεσα στις εκλογές και τα κινήματα, οι οποίες αποφασιστικά διαμορφώνουν τόσο την κινηματική δυναμική όσο και τα εκλογικά αποτελέσματα» (McAdam and Tarrow 2013: 328).

ΗΠΑ, η μακροχρόνια κυριαρχία των ρεπουμπλικανών θα ευνοήσει την κινητοποίηση κινημάτων της δεξιάς και, αντίθετα, η επικράτηση των δημοκρατικών την κινητοποίηση των «προοδευτικών αριστερών κινημάτων». Τέλος, η πέμπτη διαδικασία που εισάγουν αφορά στην πιθανή επιρροή των κινημάτων στην ενότητα των πολιτικών κομμάτων και στην ιδεολογική τους ταυτότητα (McAdam and Tarrow 2013: 328-334), κι εδώ με ιδιαίτερες αναφορές στις διεργασίες εντός των αμερικανικών κομμάτων εξουσίας.

Η κατηγοριοποίηση που εισηγούνται οι McAdam και Tarrow ανοίγει όντως τη συζήτηση για τις σχέσεις ανάμεσα στα κοινωνικά κινήματα και τους εκλογικούς κύκλους, όμως κατά την άποψή μας δεν συμπεριλαμβάνει μια κρίσιμη διάσταση, η οποία αφορά στις σχέσεις ανάμεσα στους ευρύτερους συγκρουσιακούς κύκλους και στους αντίστοιχους εκλογικούς. Μια κριτική που θα μπορούσε να ασκηθεί είναι ότι το σχήμα που παράγουν παραμένει εν πολλοίς συγκυριακό και κινηματικοκεντρικό, καθώς φέρνει στην επιφάνεια τη διαδρομή συγκεκριμένων κινήματων στον χρονικό ορίζοντα των «εκλογικών καθεστώτων» ή/και τις στάσεις που υιοθετούν σε επιμέρους εκλογικές συγκυρίες, δίχως όμως να θεματοποιείται η αλληλεπίδραση της εκδίπλωσης των συγκρουσιακών κύκλων προς τις εκλογικές αναμετρήσεις και τα περισσότερο μακροχρόνια «εκλογικά καθεστώτα».

5. ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΚΑΘΕΣΤΩΤΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Ως προς το ελληνικό κομματικό σύστημα, ήδη από τις εκλογές του 2012, διατυπώνονται προσεγγίσεις που μιλούν για τη ρευστοποίησή του (Βούλγαρης και Νικολακόπουλος, 2014). Η συνολική υποχώρηση του έως τότε κραταιού δικομματισμού, η αλματώδης άνοδος του ΣΥΡΙΖΑ, αλλά και το εκλογικό ποσοστό των νεοναζί της Χρυσής Αυγής, συνιστούν τις πιο ορατές πλευρές των ανακατατάξεων που έμελλε να ενταθούν κατά τις εκλογές του 2015, οι οποίες ακόμα σήμερα δεν μπορούν να θεωρηθούν ως κρυσταλλωμένες. Αντλώντας από την έννοια των εκλογικών καθεστώτων (election regimes) που εισάγουν οι Doug McAdam και Sidney Tarrow (2010 και 2013, βλέπε επίσης στο Tilly και Tarrow, 2007) κατά τη συζήτηση των ποικίλων αλληλοεπηρεασμών ανάμεσα στα κοινωνικά κινήματα και στις εκλογικές αναμετρήσεις, μπορούμε αφενός να υποδείξουμε το εύρος και τη σημασία της εκλογικής τομής των εκλογών του 2012 και του 2015 και, αφετέρου, να στοχαστούμε για τις συσχετίσεις των συγκρουσιακών κύκλων προς τα εκλογικά καθεστώτα στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Ως εκλογικά καθεστώτα ορίζονται εκείνες οι σχετικά μακροχρόνιες περίοδοι επικράτησης εκλογικών σχηματισμών, κομμάτων και κυβερνήσεων που αντιστοιχούνται προς την μια ή την άλλη πλευρά του άξονα των πολιτικών τοποθετήσεων (δεξιά-αριστερά). Τούτη η προσέγγιση των McAdam και Tarrow επιχειρεί να αμφισβητήσει την εικόνα ενός διαρκώς εναλλασσόμενου δικομματισμού στις ΗΠΑ, αποτυπώνοντας τρεις διακριτές περιόδους «γενικά σταθερών εκλογικών καθεστώτων από τις αρχές του αιώνα έως την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα».¹⁹

¹⁹ Συνοπτικά για τις ΗΠΑ διαμορφώνονται τρεις διακριτές περίοδοι: α) 1900-1932 με έξι Ρεπουμπλικανούς Προέδρους και μόνο την περίοδο 1913-1921 με Πρόεδρο τον Δημοκρατικό Woodrow Wilson, β) 1932-1968 με κυριαρχία των Δημοκρατικών και ρεπουμπλικανικό διάλειμμα την Προεδρία Dwight D. Eisenhower (1952-1961) και γ) την περίοδο 1968-2008, με τους Ρεπουμπλικανούς να κυριαρχούν για 28 έτη στην τεσσαρακονταετία αυτή (Doug McAdam

Αξιοποιώντας τούτο το σχήμα μπορούμε να διακρίνουμε δύο εκτενείς, περίπου τριακονταετείς περιόδους στο ελληνικό κομματικό σύστημα, εκκινώντας από το τέλος του εμφυλίου πολέμου.²⁰ Η πρώτη περίοδος, εκτείνεται από τις εκλογές του 1950 έως εκείνες του 1981. Με την εξαίρεση του «κεντρώου διαλείμματος, 1950-1952, (Νικολακόπουλος, 2009), την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου (1964-1965), όπως επίσης με την αφαίρεση της επταετούς δικτατορίας, όλη αυτήν την περίοδο στην Ελλάδα κοινοβουλευτικά κυριαρχεί η δεξιά παράταξη. Η δεύτερη περίοδος απλώνεται ανάμεσα στα έτη 1981-2014, με την κυριαρχία της κεντρο-αριστεράς του ΠΑΣΟΚ και εξαίρεση τη σύντομη περίοδο συνεργατικών κυβερνήσεων και την κυβέρνηση Μητσοτάκη (1989-1993), τις κυβερνήσεις του Κώστα Καραμανλή (2004-2010) και τη διετή περίοδο συγκυβέρνησης ΝΔ και ΠΑΣΟΚ (2012-2014). Είναι μάλλον προφανές ότι οι σημερινές συνθήκες της οικονομικής κρίσης δεν άφησαν ανεπηρέαστο το κομματικό πεδίο, ανοίγοντας ένα νέο εκλογικό κύκλο ή ένα εν τη γενέσει του «εκλογικό καθεστώς», ειδικά μετά τις εκλογές του 2012, τις ευρωεκλογές του 2014, τις δύο εθνικές εκλογές και το δημοψήφισμα του 2015, τα ειδικότερα χαρακτηριστικά του οποίου είναι ακόμα νωρίς να εικάσουμε.

Υποστηρίζουμε ότι από το τέλος του εμφυλίου πολέμου διαμορφώνεται στην Ελλάδα ένα μοτίβο εδραίωσης εκλογικών καθεστώτων και δύο τριακονταετών εκλογικών κύκλων, στο εσωτερικό των οποίων αρθρώνεται η δικομματική αντιπαλότητα γύρω από τον άξονα δεξιά-κεντρο-αριστερά. Τούτη η εναλλαγή στα εκλογικά καθεστώτα διαρρηγνύεται κατά τις εκλογές του 2012, όταν ένα κόμμα της ριζοσπαστικής αριστεράς, ο ΣΥΡΙΖΑ, εμφανίζεται στο προσκήνιο ως ισχυρός εναλλακτικός κομματικός πόλος, διεκδικώντας τη ρήξη προς τις πολιτικές της λιτότητας, την άμεση διαγραφή των μνημονίων και των δανειακών συμβάσεων, την παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας, την ενδυνάμωση της πολιτικής συμμετοχής και τον ευρύτερο εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Αναλυτικότερα, κατά την περίοδο 1950-1981 (εκλογικό καθεστώς κυριαρχίας της δεξιάς) θα αναπτυχθούν συλλογικές δράσεις κυρίως από δυνάμεις με εναντιωματικά προς την κυβερνώσα δεξιά χαρακτηριστικά. Κατά τη δεκαετία του 1950 στο επίκεντρο της διαμαρτυρίας θα βρεθούν οι διεκδικήσεις για την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Παρά την αρχική οργάνωση των μαζικών κινητοποιήσεων από κατεστημένους φορείς και οργανώσεις (πχ. Εκκλησία της Ελλάδας), με σκοπό την ενίσχυση της διαπραγματευτικής θέσης της χώρας στα διεθνή φόρα, γρήγορα η διαμαρτυρία θα προσλάβει έναν αντιβρετανικό και αντικυβερνητικό χαρακτήρα, κυρίως ως αποτέλεσμα της καταστολής που θα ασκήσουν οι Βρετανοί αποικιοκράτες στην Κύπρο και η ελληνική κυβέρνηση στο εσωτερικό της χώρας. Η ηττημένη αριστερά θα ανασυγκροτηθεί γύρω από το «εθνικό πρόβλημα», αντιστρέφοντας τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο των νικητών του εμφυλίου και προβάλλοντας εαυτήν ως πατριωτική δύναμη, η οποία συνεχίζει, μετά τον αντικατοχικό αγώνα της εθνικής απελευθέρωσης από τους Γερμανούς, τους αγώνες εναντίον των αποικιοκρατών Άγγλων, πρωταγωνιστών στην κορύφωση του ελληνικού δράματος μετά την απελευθέρωση. Τούτη η νομιμοποίηση της αριστεράς στο πεδίο των εθνικών αγώνων θα δια-

και Sidney Tarrow 2010: 534 και 2013: 331-332).

²⁰ Το εγχείρημα του Χρυσάφη Ιορδάνογλου (2016) να συζητήσει τα χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής ελληνικής οικονομίας με όρους «οικονομικού καθεστώτος» ανοίγει επίσης το δρόμο για μια πραγμάτευση της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας στη μέση διάρκεια, η οποία θα συσχετίζει τους συγκρουσιακούς κύκλους με τα οικονομικά και τα εκλογικά καθεστώτα.

μορφώσει το έδαφος για την ανάπτυξη των εργατικών αγώνων της δεκαετίας του 1960 και ιδιαίτερα του φοιτητικού κινήματος. Η διαμαρτυρία και οι κοινωνικές διεκδικήσεις της περιόδου αυτής διαμορφώνονται στο πλαίσιο ενός διάχυτου κινήματος για τον εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας (Σερντεδάκις, 2008β; 2010). Η αντιδικτατορική δράση και η ένταση της διαμαρτυρίας κατά τη δεκαετία του 1970, ως συνέχεια των προδικτατορικών αγώνων για εκδημοκρατισμό, θα διαμορφώσουν τους όρους για τη μεγάλη εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1981 (Σερντεδάκις, 2015), οδηγώντας στην εγκαθίδρυση ενός εκλογικού καθεστώτος με κυριαρχία της κεντροαριστεράς. Πέραν των σποραδικών εξάρσεων της συλλογικής δράσης των δεκαετιών του 1980-1990, από τις αρχές του 21ου αιώνα, με τις απαρχές εφαρμογής νεοφιλελεύθερων πολιτικών, αρχίζει να διαμορφώνεται ένα νέο αντισυστημικό κίνημα, διεθνικά διακτυωμένο, με αιχμή την εναντίωση στις πολιτικές της αποδόμησης του κράτους πρόνοιας και την ιδιωτικοποίηση του δημόσιου πλούτου, την υπεράσπιση των δημόσιων αγαθών, των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων, την προστασία του περιβάλλοντος και την υπεράσπιση των μεταναστών²¹ (Κοτρωνάκη, 2015). Η γενίκευση της δυσaréσκειας από τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές, κυρίως στη νεολαία, θα εκδηλωθεί στις ταραχές του 2008, ενώ μετά την έναρξη της εφαρμογής των μνημονίων θα εκκινήσει ο συγκρουσιακός κύκλος με πρωταγωνιστές τους αγανακτισμένους, όπως επίσης τα συνδικάτα και τα κόμματα/πολιτικές οργανώσεις της αριστεράς (Kanellopoulos et.al., 2016).

Η επικράτηση του ΣΥΡΙΖΑ, ως κόμματος στενά συσχετισμένου με τις κινηματικές διεργασίες (della Porta et.al., 2017), στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις και στο κρίσιμο δημοψήφισμα του 2015, επιβεβαιώνει την ανάγνωσή μας για το ρόλο που διαδραματίζει η συλλογική δράση στο ευρύτερο πλαίσιο των εκλογικών καθεστώτων, όπως αυτά διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου. Η περίπτωση της Ελλάδας υποδεικνύει ότι οι τομές στα εκλογικά καθεστώτα προκύπτουν στη συνάφεια της ανάπτυξης συγκρουσιακών κύκλων, εντός των οποίων επιτελούνται δύο σημαντικές διεργασίες: α) η διάχυση προτύπων συλλογικής δράσης στους ποικίλους κοινωνικούς χώρους και ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις, ομάδες και κοινωνικές κατηγορίες, και β) η σταδιακή αναγόρευση εναλλακτικών νοηματοδοτήσεων (υπό την μορφή ενός master frame) της υφιστάμενης πραγματικότητας ως κοινωνικά ηγεμονικών. Κατά την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο, οι κοινωνικοί αγώνες έτειναν να οργανώνονται γύρω από την αναδιανομή του εισοδήματος και τη διεκδίκηση του εκδημοκρατισμού του κράτους, της πολιτικής και ευρύτερα της κοινωνίας. Το φοιτητικό κίνημα του 114, το εργατικό των 115, το αντιδικτατορικό κίνημα, το Πολυτεχνείο, οι καταλήψεις των εργοστασίων και η ένταση της πολιτικοποίησης κατά τη μεταπολίτευση διαμόρφωσαν το έδαφος για την άνοδο του ΠΑΣΟΚ, το οποίο εκπλήρωσε την αποστολή του ως κόμμα με το να ανασυνθέσει τα αιτήματα των κοινωνικών τάξεων, ομάδων και κοινωνικών κατηγοριών για τον εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας στο κεντρικό πολιτικό επίπεδο. Αντίστοιχος ρόλος αναλήφθηκε από τον ΣΥΡΙΖΑ στο περιβάλλον της πρόσφατης κρίσης. Τα αιτήματα για την έξοδο από τα μνημόνια, την απονομή δικαιοσύνης, τη διεύρυνση της δημοκρατίας, την παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας κ.λπ, συνοψίστηκαν στον διακηρυκτικό του λόγο, ανοίγοντας την προοπτική για επίτευξη ενός εναλλακτικού σεναρίου εξόδου από την κρίση, οδηγώντας όλους και όλες εκείνες που αποχωρούσαν

²¹ Για την ανάπτυξη και τη συσσώρευση αντι-νεοφιλελεύθερων κινητοποιήσεων πριν την κρίση, ιδιαίτερα στον αστικό χώρο της Αθήνας, βλ. Arabatzi and Nicholls (2012).

από τη συλλογική δράση ή δεν συμμετείχαν σε αυτήν (παρά τη γενίκευση της δυσaráσκειας) για λόγους πολιτικής κουλτούρας, να επενδύσουν τις προσδοκίες τους για αλλαγή διαμέσου της ψήφου.

Η νέα διάψευση προσδοκιών, μετά την υπογραφή του τρίτου μνημονίου από την Κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, παρά την ανάληψη συλλογικής δράσης από επιμέρους κοινωνικές ομάδες, δεν φαίνεται να διαμορφώνει τους όρους για την αναζωπύρωση του αντιμνημονιακού, στο περιεχόμενό του, συγκρουσιακού κύκλου, ο οποίος φαίνεται να οδηγείται προς το κλείσιμό του, ταυτόχρονα προς τη διαφαινόμενη, και μάλλον επισφαλή, διαμόρφωση ενός νέου δικομματισμού στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Βέβαια, η πρόσφατη ένταση των απαιτήσεων των δανειστών, ενόψει της ολοκλήρωσης της αξιολόγησης του 2016, για την εντατικοποίηση των ιδιωτικοποιήσεων (ΟΤΕ, ΔΕΗ, ΕΥΔΑΘ, ΕΥΔΑΔΑΠ κ.ά.), την παράδοση των «κόκκινων δανείων» σε ξένα fund αντί εξευτελιστικού αντιτίμου, την εκποίηση της ακίνητης περιουσίας του δημοσίου για τις επόμενες δεκαετίες, την αύξηση των φόρων, τη μείωση των συντάξεων κ.λπ., οξύνει τις συνθήκες ανασφαλούς επιβίωσης και, συνακόλουθα, τη δυσaráσκεια του πληθυσμού. Αν τούτη η ογκούμενη δυσaráσκεια μετασχηματιστεί σε συλλογική δράση ή σε μια γενίκευση της μοιρολατρίας, της απάθειας ή ακόμη και της επίτασης των ανομικών συμπεριφορών, θα εξαρτηθεί από τη δυνατότητα ανασύνθεσης μιας αντι-νεοφιλελεύθερης ριζοσπαστικής και αντι-συστημικής αριστερής ερμηνευτικής πλαισίωσης των επιμέρους κοινωνικών ανταγωνισμών, ίσως με τη συνδρομή αιφνίδιων συγκυριακών γεγονότων που θα λειτουργήσουν ως καταλύτης εξελίξεων.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Ως προς το αρχικό ερώτημα που θέσαμε μπορούμε να θεωρήσουμε ότι όντως στην Ελλάδα η υιοθέτηση των πολιτικών που επέβαλλε το ΔΝΤ, η Κεντρική Ευρωπαϊκή Τράπεζα και η ΕΕ στις εγχώριες πολιτικές ελίτ, οδήγησε στην έναρξη ενός διακριτού συγκρουσιακού κύκλου. Αναλυτικά μπορούμε να διακρίνουμε ανάμεσα σε δύο φάσεις της διαμαρτυρίας: μια πρώτη, που εκκινεί από τις αρχές του 2010 και ολοκληρώνεται το 2011, και μια επόμενη φάση, που εκκινεί από το 2012 και η οποία φαίνεται να ολοκληρώνεται το 2015. Τούτη η κατανόηση είναι αφενός χρήσιμη για να μπορέσουμε να συζητήσουμε τη διαμαρτυρία συγκριτικά προς την εκλογική διαδικασία και, αφετέρου, αναγκαία για την ερμηνεία της φαινομενικής αντίφασης ανάμεσα στις εμπειρικές παρατηρήσεις μας για τον όγκο της διαμαρτυρίας μετά τις εκλογές του 2012 και της κυρίαρχης αίσθησης περί της κάμψης της. Υποστηρίξαμε ότι κατά την πρώτη διετία η συλλογική δράση όχι μόνο εκδηλώθηκε αυξητικά συγκριτικά προς το 2009, αλλά επίσης ότι προσέλαβε όντως διαστάσεις που προσιδιάζουν στο θεωρητικό σχήμα του Sidney Tarrow για την έναρξη ενός συγκρουσιακού κύκλου. Ως θεμελιακό αίτιο επίτασης της διαμαρτυρίας μπορούμε να υποδείξουμε την αύξηση της δυσaráσκειας του πληθυσμού, η οποία αρχικά σχηματοποιήθηκε από τη διάψευση των προσδοκιών που είχαν καλλιεργηθεί στις τότε πρόσφατες εκλογές του Οκτωβρίου του 2009 και σταδιακά εντάθηκε με την αποσαφήνιση των πολιτικών που επέβαλε το μνημόνιο και η πρώτη δανειακή σύμβαση. Οι διαμαρτυρίες στις πλατείες των «αγανακτισμένων» και αργότερα στις αποδοκιμασίες κατά τους εορτασμούς της 28ης Οκτωβρίου μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνιστούν την ολοκλήρωση αυτής της πρώτης φάσης, καθώς έκτοτε

δεν καταγράφονται γεγονότα τόσο φορτισμένα στο συμβολικό επίπεδο και τόσο μεστά στα ευρύτερα πολιτικά και κοινωνικά αποτελέσματά τους.

Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, η συλλογική δράση που αρθρώνεται γύρω από την αντιμνημονιακή θεματική θα κορυφωθεί στη διετία 2010-2011. Η κάμψη της δυναμικής της διαμαρτυρίας το 2012 είναι ενδεικτική της λήξης της πρώτης φάσης του συγκρουσιακού κύκλου και της εισόδου σε μια νέα. Τούτη η κάμψη επιχειρήθηκε να ερμηνευτεί στο πλαίσιο της τετραμερούς διαίρεσης της κινητοποίησης των πλατειών. Η διαμαρτυρία γύρω από τα μνημόνια θα εκβάλλει στη θεσμική πολιτική και θα προκαλέσει ρωγμές στον μεταπολιτευτικό δικομματισμό, οδηγώντας στη ρευστοποίηση του ευρύτερου κομματικού συστήματος. Με την έκφραση της αντιμνημονιακής διαμαρτυρίας αποτυπωμένη στις κάλπες (τη δραματική συρρίκνωση των ποσοστών του ΠΑΣΟΚ, τη μεγάλη μείωση της δύναμης της ΝΔ, την ανάδειξη του ΣΥΡΙΖΑ σε πρώτο κόμμα και την τεράστια αύξηση των ψηφοφόρων της ΧΑ) ισχυριζόμαστε ότι αρχίζει να φθίνει η αντιμνημονιακή διαμαρτυρία, οδηγώντας σε μια ποιοτικά διαφορετική περίοδο. Κατά τη γνώμη μας, το πλήθος των καταγραφών που εκτείνονται μετά τη λήξη της πρώτης περιόδου δεν θα πρέπει να συνυπολογιστεί αδιαφοροποίητα ως συνέχιση του συγκρουσιακού κύκλου που είχε ως αφετηρία του τη ψήφιση των μνημονίων και των δεσμεύσεων, οικονομικών και πολιτικών, της χώρας στους εταίρους και τους δανειστές της. Οι εξάρσεις της διαμαρτυρίας μετά το 2012, παρότι παράγονται στο ίδιο πολιτικό περιβάλλον, δεν αφορούν μόνο στις αντιδράσεις για τις μνημονιακές πολιτικές, αλλά εκδηλώνονται με διαφορετικό περιεχόμενο, κυρίως γύρω από τα δικαιώματα, τη δημοκρατία και τον αντιρατσισμό/αντιφασισμό, ενώ σημαντικές διαστάσεις προσλαμβάνουν τα εναλλακτικά εγχειρήματα κοινωνικής αλληλεγγύης και αυτοδιαχείρισης. Μια άλλη διαφορά έγκειται στο ότι κατά την πρώτη διετία της διαμαρτυρίας παρήχθησαν γεγονότα, σύμφωνα με την έννοια του Sewell, τα οποία τροποποίησαν τα αντιληπτικά μας σχήματα, παράγοντας επίσης σημαντικές αλλαγές, τόσο στο πεδίο των πολιτικών θεσμών, όσο και στο πιο μοριακό επίπεδο μιας προεικονιστικής, εναλλακτικής προς το κράτος και την αγορά, οργάνωσης της καθημερινής ζωής όσων ενεργητικά εναντιώνονται στον κοινωνικό αφανισμό που επιφυλάσσει σε εκτενείς μερίδες του πληθυσμού η σύγχρονη συστημική κυριαρχία. Υποδείξαμε ότι ο συγκρουσιακός κύκλος επηρέασε σημαντικά τη θεσμική πλευρά της πολιτικής, οδηγώντας σε ριζικές ανακατατάξεις το κομματικό σύστημα και ίσως στην είσοδο σε ένα νέο εκλογικό καθεστώς. Επιπλέον, αναπτύξαμε ένα εγχείρημα για μια μη συγκυριακή ανάγνωση της επενέργειας του συγκρουσιακού κύκλου στον αντίστοιχο εκλογικό. Με τον τρόπο αυτό, αναδείξαμε την ευρύτερη ανάγκη μελέτης των συγκρουσιακών κύκλων προς τα εκλογικά καθεστώτα στη μετεμφυλιακή και μεταπολιτευτική Ελλάδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Boltanski, Luc, και Arnaud Esquerre. 2015, *Η επέκταση του πεδίου της Δεξιάς*, Αθήνα: Πόλις.
- Βούλγαρης, Γιάννης και Ηλίας Νικολακόπουλος. 2014, Εισαγωγή: Ο εκλογικός σεισμός του 2012, στο *2012. Ο εκλογικός σεισμός*, Γιάννης Βούλγαρης και Ηλίας Νικολακόπουλος, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 9-31.
- Γιοβανόπουλος, Χρήστος και Δημήτρης Μητρόπουλος. 2011, *Από τους δρόμους στις πλατείες. Δημοκρατία Under Construction. Εμπειρίες-Αναλύσεις-Ντοκουμέντα*, Αθήνα: Α/συνέχεια.
- Δουζίνας, Κώστας. 2011, *Αντίσταση και φιλοσοφία στην κρίση. Πολιτική, ηθική και Στάση Σύναγμα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ιορδάνογλου, Χρυσάφης. 2016, Αναπτυξιακές επιδόσεις και καθεστώτα οικονομικής πολιτικής στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Τομές, συνέχειες και σημεία καμπής, στο *Τομές, ρήξεις και αδράνειες στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, Σχολή Μωραΐτη, σσ. 31-60.
- Καβουλάκος, Κάρολος, και Γιώργος Γριτζάς. 2015, Κινήματα και εναλλακτικοί χώροι στην Ελλάδα της κρίσης. Μια νέα κοινωνία πολιτών, στο *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και αποδόμηση του πολιτικού*, Νίκος Γ. Γεωργαράκης και Νίκος Δεμερτζής, επιμ. Αθήνα: Gutenberg, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 337-355.
- Κιουπκιολής, Αλέξανδρος. 2014, *Για τα κοινά της ελευθερίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Εξάρχεια.
- Κοτρωνάκη, Λουκία. 2015, *Η θεωρία της συγκρουσιακής πολιτικής στην πράξη των κοινωνικών κινήματων: Το κίνημα ενάντια στην νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση (Ελλάδα, 2000-2006)*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Νικολακόπουλος, Ηλίας. 2009, *Η καχεκτική δημοκρατία*, Αθήνα: Πατάκης.
- Ντάβου, Μπετίνα, Νίκος Δεμερτζής και Βασίλης Θάνος. 2015, Συναισθήματα, κίνητρα και πολιτική συμπεριφορά στην Ελλάδα της κρίσης, στο *Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας. Κρίση και αποδόμηση του πολιτικού*, Νίκος Γ. Γεωργαράκης και Νίκος Δεμερτζής, επιμ. Αθήνα: Gutenberg, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 29-50.
- Παπανικολόπουλος, Δημήτρης. 2015, Η δυναμική των εργατικών κινητοποιήσεων την εποχή των Μνημονίων. Από την παλίνροια στην άμπωτη, στο *Το απεργιακό φαινόμενο στην Ελλάδα. Καταγραφή των απεργιών κατά το 2014*, Δ. Κατσορίδας, Γ. Κόλλιας, Σ. Λαμπουσάκη, Δ. Παπανικολόπουλος και Γ. Κουζής (Συντονιστής), Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, σσ. 27-33.
- Παπαπαύλου, Μαρία. 2015, *Η εμπειρία της πλατείας Συντάγματος: Μουσική, συναισθήματα, κοινωνικά κινήματα*, Αθήνα: Οι εκδόσεις των συναδέλφων.
- Σερντεδάκις, Νίκος. 2008, Αιτία των δυναμικών κινητοποιήσεων η συσσωρευμένη κοινωνική δυσάρεσκεια, εφημερίδα *Η Εποχή* (14/12/2008).

- Σερντεδάκις, Νίκος. 2008β, Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: Δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες και ερμηνευτικά σχήματα, στο *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, επιμ. Αθήνα: Καστανιώτης, σσ. 241-263.
- Σερντεδάκις, Νίκος. 2010, Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίτου και Ιωάννα Παπαθανασίου, Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 160-182.
- Σερντεδάκις, Νίκος. 2011, Η συμβολή της έρευνας των γεγονότων διαμαρτυρίας στην κατανόηση της συλλογικής δράσης, στο *Ερευνητικές υποδομές και δεδομένα στην εμπειρική κοινωνική έρευνα. Ζητήματα καταγραφής, τεκμηρίωσης και ανάλυσης κοινωνικών δεδομένων*, Γιώργος Τσιώλης, Νίκος Σερντεδάκις και Γιάννης Κάλλας, επιμ. Αθήνα: Νήσος, σσ. 349-376.
- Σερντεδάκις, Νίκος. 2015, Συνέχειες και ασυνέχειες της συλλογικής δράσης κατά τη μετάβαση από την «καχεκτική δημοκρατία» στη «Μεταπολίτευση», στο *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Έφη Γαζή, Μάνος Αυγερίδης και Κωστής Κορνέτης, επιμ. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 99-115.
- Σεφεριάδης, Σεραφείμ. 2006, Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: Μία αποτύπωση, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27, σσ. 7-42.
- Sewell, William H. 2013, *Οι λογικές της ιστορίας. Κοινωνική θεωρία και κοινωνικός μετασχηματισμός*, Αθήνα: Ειφάρας.
- Σούζας, Νίκος, και Χρίστος Ηλιόπουλος. 2015, Συλλογική δράση και πολιτικό σύστημα στα χρόνια της κρίσης. Όρια, αλληλεπιδράσεις, προοπτικές, Εισήγηση στο *5ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας*.

Ξενόγλωσση

- Alberoni, Francesco. 1981, *Movimento e Istituzione. Teoria Generale*, Bologna: Il Mulino.
- Arabatzi, Athina. 2016, The Spatiality of Counter-Austerity Politics in Athens, Greece: Emergent “Urban Solidarity Spaces”, *Urban Studies*, pp. 1-16. DOI: 10.1177/0042098016629311.
- Arabatzi, Athina, and Walter J. Nicholls. 2012, The Urban Roots of Anti-Neoliberal Social Movements: The Case of Athens, Greece, *Environment and Planning A* 44, pp. 2591-2610.
- Aslanidis, Paris. 2016, Populist Social Movements of the Great Recession, *Mobilization* 21(3), pp. 301-321.
- Aslanidis, Paris, and Nikos Marantzidis. 2016, The Impact of the Greek Indignados on Greek Politics, *Southern Europe* 40, pp. 125-157.
- della Porta, Donatella, Joseba Fernandez, Hara Kouki and Lorenzo Mosca. 2017, *Movement Parties Against Austerity*, Cambridge: Polity Press.

- Diani, Mario, and Maria Kousis. 2014, The Duality of Claims and Events: The Greek Campaign Against the Troika's Memoranda and Austerity, 2010-2012, *Mobilization* 19(4), pp. 387-404.
- Douzinias, Costas. 2012, Athens Rising, *European Urban and Regional Studies* 20(1), pp. 134-138.
- Fernández-Savater, Amador and Cristina Flesher Fominaya. With contributions by Luhuna Carvalho, Çiğdem, Hoda Elsadda, Wiam El-Tamami, Patricia Horrillo, Silvia Nanclares and Stavros Stavrides. 2017, Life After the Squares: Reflections on the Consequences of the Occupy Movements, *Social Movement Studies* 16(1), pp. 119-151.
- Goldstone, Jack A., ed. 2003, *States, Parties and Social Movements*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hutter, Swen, and Hanspeter Kriesi. 2013, Movements of the Left, Movements of the Right Reconsidered, in *The Future of Social Movement Research. Dynamics, Mechanisms, and Processes*, Jacqueliën van Stekelenburg, Conny Roggeband and Bert Klandermans, eds. Minneapolis-London: University of Minnesota Press, pp. 281-298.
- Kaika, Maria, and Lazaros Karaliotas. 2014, The Spatialization of Democratic Politics: Insights from the Indignant Squares, *European Urban and Regional Studies* 23(4), pp. 556-570.
- Kanellopoulos, Kostas, Konstantinos Kostopoulos, Dimitris Papanikolopoulos, and Vasileios Roggas. 2016. "Competing Modes of Coordination in the Greek Anti-Austerity Campaign, 2010-2012." *Social Movements Studies* DOI: 10.1080/14742837.2016.1153464.
- Karyotis, Georgios and Wolfgang Rüdig. 2017, The Three Waves of Anti-Austerity Protest in Greece, 2010-2015, *Political Studies Review* DOI: 10.1177/1478929916685728.
- Korizi, Sissi, and Antonis Vradis. 2012, From Innocence to Realisation, *European Urban and Regional Studies* 16(1-2), pp. 237-242.
- Leontidou, Lila. 2012, Athens in the Mediterranean "Movement of the Piazzas". Spontaneity in the Material and Virtual Public Spaces, *City* 16(3), pp. 299-312.
- Marx, Karl. [1847] 1977, *Das Elend der Philosophie*, in MEW (Marx-Engels Werke), τόμος 4, Berlin: Dietz Verlag.
- McAdam, Doug, and Sidney Tarrow. 2010, Ballots and Barricades: On the Reciprocal Relations between Elections and Social Movements, *Perspectives on Politics* 8, pp. 529-542.
- McAdam, Doug, and Sidney Tarrow. 2013, Social Movements and Elections: Toward a Broader Understanding of the Political Context of Contention, in *The Future of Social Movement Research: Dynamics, Mechanisms, and Processes*, Jacqueliën Van Stekelenburg, Conny Roggeband and Bert Klandermans, eds. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 325-346.
- Melucci, Alberto. 1996, *Challenging Codes. Collective Action in the Information Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Papadaki, Marina, Samy Alexandridis and Stefania Kalogeraki. 2015, Community Responses in Times of Economic Crisis: Social Support Actions in Chania, Greece, *Kurswechsel* 1, pp. 41-50.

- Psimitis, Michalis. 2011, The Protest Cycle of Spring 2010 in Greece, *Social Movements Studies* 10(2), pp. 191-197.
- Rakopoulos, Theodoros. 2014, The Crisis Seen From Below, Within and Against: From Solidarity Economy to Food Distribution Cooperatives in Greece, *Dialect Anthropology* 38, pp. 189-207.
- Rüdiger, Wolfgang, and Georgios Karyotis. 2014, Who Protests in Greece? Mass Opposition to Austerity, *British Journal of Political Science* 44, pp. 487-513.
- Simiti, Marilena. 2014, *Rage and Protest: The case of the Greek Indignant movement*, GreeSE Paper No. 82. Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe.
- Snow, David A. 2004, Framing Processes, Ideology and Discursive Fields, in *The Blackwell Companion to Social Movements*, David A. Snow, Sarah A. Soule and Hanspeter Kriesi, eds. Oxford: Blackwell, pp. 380-412.
- Snow, David A., and Robert D. Benford. 1988, Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization, *International Social Movement Research* 1, pp. 197-217.
- Snow, David A., Burke Rochford Jr., Steven K. Worden, and Robert D. Benford. 1986, Frame Alignment Processes, Micromobilization and Movement Participation, *American Sociological Review* 51, pp. 464-481.
- Snow, David A., and Sarah Soule. 2009, *A Primer on Social Movements*, New York: W. W. Norton & Company.
- Taibo, Carlos. 2012, The Spanish *Indignados*: A Movement with two Souls, *European Urban and Regional Studies* 20(1), pp. 155-158.
- Tarrow, Sidney. 1989, *Democracy and Disorder. Protest and Politics in Italy 1965-1975*, Oxford: Clarendon Press.
- Tarrow, Sidney. 1998, *Power in Movement. Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, Charles, and Sidney Tarrow. 2007, *Contentious Politics*, Boulder: Paradigm Publishers.
- Van Dyke, Nella. 2003, Protest Cycles and Party Politics: The Effects of Elite Allies and Antagonists on Student Protest in the United States, 1930-1990, in *States, Parties and Social Movements*, Jack A. Goldstone, ed. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 226-245.
- Vradis, Antonis, and Dimitris Dalakoglou, eds. 2011, *Revolt and Crisis in Greece. Between a Present Yet to Pass and a Future Yet to Come*. Oakland, Baltimore, Edinburgh, London & Athens: AK Press & Occupied London.